

Vlček, Radomír

Nové Rusko

In: Vlček, Radomír. *Kapitoly z ruských dějin 18. století : geneze a vývoj ruského impéria*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 2014, pp. 105-183

ISBN 978-80-210-6930-5; ISBN 978-80-210-6933-6 (online : Mobipocket)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/131141>

Access Date: 20. 03. 2025

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

IV. Nové Rusko

1. Jelizaveta (Alžběta) Petrovna

Anna Kuronská si na konci třicátých let 18. století byla vědoma, že vzhledem ke svým zdravotním problémům její vláda s největší pravděpodobností skončí bez přímého následníka trůnu. A protože se její zdravotní komplikace násobily, rozhodla se využít zákon Petra I. o určení svého následníka: na počátku roku 1740 vydala ukaz, kterým jmenovala svým nástupcem právě narozeného pravnuka svého otce, bývalého spoluvladaře Petra Velikého Ivana V. a syna dcery své sestry Kateřiny Ivanovny, Ivana Antonoviče. Toho také po její smrti, k níž došlo v říjnu 1740, prohlásili v listopadu 1740 carem Ivanem VI. (1740–1741–1764). Za zmínku jistě stojí, že Ivan V., který zemřel v roce 1696, měl dvě dcery: Annu Ivanovnu, která vládla v letech 1730–1740, a Kateřinu Ivanovnu (1691–1733), která se provdala za meklenbursko-šverinského (v češtině též meklenbursko-zvěřinského) vévodu Karla Leopolda (1678–1713–1747). Z tohoto manželství vzešla dcera Anna Leopoldovna, která se provdala za brunšvického vévodu Antonína (?). Měli spolu tři děti, Ivan byl nejstarší.

Vzhledem k věku „nastoupivšího“ cara Ivana VI. byl ihned poté, co byl povolán ruským panovníkem, bylo mu teprve devět měsíců, stanoven regent. I toho ještě stačila Anna určit. Měl jím být výše již zmíněný Ernest Johann Biron. Biron byl vzdělaný a organizačně nesporně schopný šlechtic. Regentstvím by ovšem Biron mohl získat neomezenou moc v drtivé většině, ne-li nakonec ve všech vnitropolitických i zahraničně politických záležitostech. Připravovalo se dokonce, že bude jménem cara podepisovat mezinárodní smlouvy, pracovat jako nejvyšší velitel ruské armády a loďstva a rozhodovat o financích. Zřetelně se tím mohla ještě více prosadit skupina neruských „vyskočků“. Rychle se proto zformovala šlechtická opozice etnických Rusů. Biron se tak jejím zásahem ze svého mimořádného postavení dlouho netěšil. Silná opozice, která se postavila proti Bironovi, se však stala osudnou i pro malého Ivana Šestáho. Ruská opoziční šlechta nenávidící německý vliv se totiž ihned po smrti Anny Ivanovny seskupila do koalice tvořené tradiční ruskou rodovou i novou ruskou služebnou šlechtou, a v jednotném šiku účinně konspirovala proti Bironovi a jeho skupině. Stavěla se však nejen proti Bironovi, ale i Ivanovi.

Záhy nezůstalo jen u slovních vyjádření. Dne 9. listopadu 1740 byl Biron svým dřívějším spolupracovníkem generálem – polním maršálem Burchardtem Kristofem Münnichem (též Mjunichem, Minichem), (1683–1767) stojícím v čele elitního Preobraženského gardového pluku zatčen a odvezen do vyhnanství („sсылka“) na Sibiř. Novou regentkou byla jmenována Ivanova matka kněžna Anna Leopoldovna (1718–1746). Münnich očekával prebendy, skutečnost však byla i pro něj nepříznivá. Anna si uvědo-

movala Münnichovo lavírování a raději jej proto postavila mimo hru. Bironovo místo tak zaujal Münnichův blízký spolupracovník řídící do té doby ruskou zahraniční politiku Andrej I. Ostermann (1686–1747).

Tyto změny mezi vládními kruhy však nevedly k definitivnímu zklidnění sporů o moc. O trůn se totiž záhy přihlásili další členové romanovského rodu. V jejich čele stáli ti, kteří pocházeli z přímé panovnické linie vinoucí se k Petru Velikému. V nastalých sporech se opět stalo rozhodujícím, stejně jako v předchozích obdobích, na čí stranu se postaví vojáci. To se podařilo petrovské linii. A tak byl po necelém roce, v listopadu 1741, preobraženským plukem svržen car Ivan VI. Antonovič a jeho matka – regentka – Anna Leopoldovna a na trůn byla dosazena dcera Petra I. Jelizaveta (Alžběta) Petrovna (1741–1762).

Jednalo se o další ze série palácových převratů Ruska 18. století. Oproti předchozím se jelizavetinský lišil tím, že byl podniknut proti legitimnímu panovníkovi. Nikoli ve sporu, kdo nastoupí po panovníkovi, který zemřel. Jelizaveta Petrovna se jak v tomto převratu, tak v celé své následující vládě opřela o domácí ruskou šlechtu. Neponechala přitom stranou tradice odvíjející se od doby Petra Velikého. Naopak je podtrhla, a to ve smyslu impulzů ze západu, ale jejich akceptování takovým způsobem, aby zvýraznily domácí ruskou úroveň a výjimečnost. Takovýmto způsobem byly v jelizavetinském období vytvořeny podmínky pro rozvoj domácího umění, vědy a literatury.

Nástup Jelizavety znamenal konec moci Ostermanna, Münnicha, Golovkina a dalších osob spjatých s předchozím obdobím vlády Anny Leopoldovny. Většina z nich byla uvězněna nebo poslána do sibiřského vyhnanství. Na jejich místo nastoupily zcela jiné osobnosti. K nejvýznamnějším patřili Alexej G. Razumovskij (1709–1771) a Ivan I. Šuvalov (1727–1797).

Zdá se, že Jeliazaveta zdědila po svém otci stihomam, výsledkem čehož bylo nejen časté střídání favoritů, ale i skutečnost, že všechny členy brunšvické větve Romanovců nechala uvěznit v řízkých kasematech. Po čtyřech letech rozhodla o rozdělení rodiny – bývalý car Ivan trávil život ve vězení v absolutní izolaci. V roce 1756 převezli tohoto „státního vězně“ do šlisellburské pevnosti, kde strávil dalších osm let. Z vězení se pak Ivan nedostal ani po smrti Jelizavety, ani po smrti jejího nástupce Petra Třetího. Nejnovější ruská historiografie uvádí, že dvaadvacetiletého Ivana se Kateřina obávala více, než Petrova syna Pavla, kterému bylo jen osm let (Petr = Kateřinin manžel, Petr III., Pavel = budoucí ruský car Pavel I.). Využila prý proto skutečnosti, že se jej v srpnu 1764 údajně pokusil osvobodit podporučík Vasil Jakovlevič Mirovič (1740–1764). Po tomto, pravděpodobně zinscenovaném pokusu byl Ivan na Kateřinin rozkaz vězňiteli zavražděn. Kateřinin obavy z Ivanova samozvanectví potvrzuje rovněž fakt, že několik dalších členů brunšvické rodiny trávilo i nadále zbytek života ve vězení. Např. Ivanův otec Antonín ještě plných šestnáct let, tedy celkem třicet čtyři let.¹⁰²

102 Srov. Nikolaj I. PAVLENKO, *Jekaterina Velikaja*. Moskva 1999, s. 62–63.

Jelizaveta Petrovna byla druhou dcerou Petra Velikého z druhého Petrova manželství. Petrovou druhou manželkou byla jeho pozdější nástupkyně Kateřina I. Fjodorovna. Jelizaveta se narodila roku 1709. V době nástupu na trůn jí tedy bylo 32 let. Ještě Petr I. nechal uzavřít zasnubní listinu (vlastní zasnuby proběhly až po Petrově smrti v roce 1726) s mladým šlésvicko-holštýnsko-gottorpským králem Karlem Augustem (1706–1727). Sňatek se však kvůli nemoci panující carevny Kateřiny I. neuskutečnil a Karel na konci května 1727, třináct dní po Kateřinině skonu, zemřel. Jelizaveta se pak oficiálně již nikdy neprovdala, i když se v literatuře občas uvádí, že v roce 1742 se stala morganatickým sňatkem ženou Alexeje G. Razumovského. Kvůli své pozici to však nikdy veřejně nepřiznala, byť i je zřejmé, že Razumovskij měl společně s kancléřem Alexejem P. Bestuževem-Rjuminem (1693–1766) a předsedou tajné kanceláře Ivanem Ivanovičem Šuvalovem na její vládu rozhodující vliv. Možná může něco z toho osvětlit i skutečnost, že Razumovskij měl rozhodující vliv ve čtyřicátých letech, kdežto Šuvalov v letech padesátých. Tvrdí se, že tomu tak bylo s ohledem na jejich úspěšnost v mileneckých rolích.

Pominout ale nelze ani další Alžbětiny favority, např. bratrance Ivana I. Šuvalova Alexandra I. Šuvalova (1710–1771), který byl královským komořím, a jeho bratra Petra I. Šuvalova (1710–1762), který měl na starosti státní finance a byl vrchním velitelem dělostřelectva, či bratry Ivana I. (1719–1786) a Michaila I. Voroncovy (1714–1767) a Stepana F. Apraksina (1702–1760), kteří byli Alžbětinými poradci, později vysokými státními úředníky. I o nich se často tvrdí, že plnili i určité intimní úkoly. Tvrdí se, že u Jelizavetina dvora o mnohém rozhodovaly ženy. Např. Ivan Šuvalov se prý dostal k výhodnému postavení jen díky jedné z Jelizavetinych dvorních dam. Oženil se s údajně velmi nehezkou Mavrou Šepelevovou, které si Jelizaveta vážila právě proto, že nebyla pěkná a nemohla jí tudíž v tomto směru konkurovat. Jelizaveta totiž na všechny dámy, které ji obklopovaly, a dokonce i na jejich oděvy, velmi žárlila.

Dne 12. prosince 1741 Jelizaveta zveřejnila programový ukaz, v němž uvedla, že problémy ruského státu se zrodily ihned po smrti Petra I. a provázejí celé následující období. Krucíálním problémem bylo narušení centralizovaného systému, za které nese odpovědnost Nejvyšší tajná rada a za Anny I. existující Kabinet ministrů, koncilium tří kabinetních ministrů, jejichž podpisy pod státními orgány byly rovnocenné podpisu carevny. Aby Jelizaveta tento problém odstranila, ukazem z 15. prosince Kabinet ministrů zrušila a obnovila původní, Petrem I. vymezené, pozice Vládnoucího senátu. Odpovědnou osobou za jeho činnost učinila v pozici vrchního prokurátora Vládnoucího senátu knížete Nikity Ju. Trubeckého (1699–1767). Ten dostal jako stěžejní úkol revizi všech nařízení vydaných senátem mezi roky 1725 a 1741. Při naplňování tohoto úkolu např. Vládnoucí senát v únoru 1745 vydal doporučení, které pak Jelizaveta vyhlásila jako rozkaz, aby nebylo respektováno nic z nařízení, která vydal Vládnoucí senát v Bironově době či za panování Ivana Šestého. Že se Vládnoucí senát stával stále více nástrojem svévole panovnice, dokazuje skutečnost, že Senát musel vždy zasedat v car-

ském paláci. Jelizaveta tak měla možnost jeho činnost přímo či skrytě, zpoza závěsů a tajných oken, kdykoli kontrolovat.

K upevnění pozice panovnice měla sloužit i výměna koležských a guberniálních prokurátorů, a to tak, aby tato místa obsadili jen jí věrní. Jejich pravomoci pak následně výrazně posílila. Naopak zmenšila pravomoci Kabinetu, do jehož čela postavila osobnost, která s podobnými funkcemi již měla zkušenosti za vlády Pavla I. a Kateřiny I., barona Ivana A. Čerkasova (1692–1758). Čerkasovými rukama procházely všechny úřední písemnosti, které byly určeny carevně. Jednalo se tedy o významnou osobnost, které Jelizaveta mimořádně důvěřovala. Svědčila o tom i skutečnost, že ho o dva roky později, v roce 1744 pověřila organizací vzniku a chodu jedné z nejstarších evropských porcelánek – sankt petěrburšské – a že Čerkasova průběžně hojně odměňovala: od titulu barona, po obvyklé panovnické dary favoritům – rozlehlé polnosti a vesnice s mnoha tisíci nevolníků.¹⁰³

Nástup Jelizavety Petrovny na trůn byl spojen s nezvykle širokou amnestií a s prominutím daňových nedoplatků. Kdo byl nejvíce za nástup Jelizavety k moci odměněn, to byli vojáci, kteří ji podpořili. Carevna pragmaticky uvažovala i do budoucna: udržet vojsko na své straně bylo základní podmínkou, jak předejít případnému dalšímu palácovému převratu. Záhy se však ukázalo, že carská pokladna je prázdná. A tak se opět začaly postupně daně zvyšovat. S cílem zlepšení výběru daní bylo také v roce 1742 rozhodnuto o nové revizi „duší“ a o následných pravidelně každých patnáct let uskutečňovaných revizích.

Po korunovaci, která se uskutečnila v Moskvě v roce 1742, byly uděleny další milosti. K nim přibyla skutečnost, že v civilním právu byl oficiálně zrušen trest smrti. Avšak život za Jelizavety Petrovny, stejně jako za jejich předchůdkyň, zdaleka nebyl idylický. Jelizaveta totiž napodobila svého otce v represích namířených proti těm, kteří z nějakého důvodu nesouhlasili s oficiální ideologií, protivili se vrchnosti, či se dopouštěli jiných kriminálních deliktů. Petr I. proti nim zřídil jako svoji tajnou kancelář tzv. *Preobraženský prikaz*, jehož úkolem bylo sledovat podezřelé osoby, podávat o nich informace, soudit je a trestat. Obvinění mohli být libovolně mučeni, trestáni či vězněni. Za Jelizavety Petrovny byl okruh činnosti a personální obsazení kanceláře rozšířen. Prioritní bylo sledovat všechny ty, kteří se svými názory jakkoli vymykali představám oficiálních kruhů. Její činnost se více zpolitizovala, což ji neodmyslitelně začlenilo do vývojové linie ruské tajné policie, která dostala pevnou organizační základnu za cara-imperátora Mikuláše I. (1825–1855). V roce 1826 bylo podle rakouského vzoru zřízeno *Třetí oddělení carské imperiální kanceláře*, v jehož čele proslula šedá eminence, úspěšný velitel protinapoleonských vojsk, kníže Alexandr Ch. Benkendorf (1782–1844).

Prameny ukazují, že za carevny Jelizavety byla tajná kancelář tak „aktivní“, že za dvacet let její vlády poslala na Sibiř osmdesát tisíc trestanců. Pro porovnání, za tři-

103 Kabinet za Jelizavety I. sice tvořili předsedové kolegií, tedy něco jako ministerská rada, ale od skutečného ministerského kabinetu byla tato instituce ještě hodně vzdálena.

náctileté vlády Anny Ivanovny, v dobách, kdy působil ještě Preobraženský prikaz, bylo posláno touto cestou na Sibiř „pouze“ dvacet tisíc odsouzených. Na Sibiř však byly posílány i jiné osoby než jen skuteční trestanci. Roku 1760 totiž Jelizaveta vydala ukaz, kterým povolovala statkářům (poměščíkům) posílat na Sibiř nevolníky, kteří se proti nim nějakým způsobem provinili. Jednalo se o další nařízení utužující v Rusku nevolnictví (viz výše). Statkáři tím totiž fakticky získali nad nevolníky plnou soudní pravomoc. Jelizaveta však tak neučinila pouze proto, aby zvýraznila postavení šlechticů. Nevolníci posláni na Sibiř se totiž fakticky dostávali za hranice osobní závislosti na šlechtici a „odpovědnost“ za ně přecházela na stát, měnili se tedy v nevolníky, se kterými mohl disponovat stát. A stát, požadující, aby na Sibiř odešel provinilý nevolník s manželkou a dětmi, je prostřednictvím carevny využíval ke kolonizaci a exploataci Sibiře.

Jelizaveta patřila k panovnicím, které se o svoji zemi staraly. Důkazem byla např. v pořadí druhá revize obyvatel ruské říše. Jelizaveta ji uspořádala v letech 1744–1747. (První proběhla v letech 1719–1724). Stejně jako při první revizi, byl i ve druhém případě sčítán počet mužů – od kojenců po starce. Počítaly se „jejich duše“. Tímto způsobem se dospělo k číslu 9,2 miliónu. Pokud bychom předpokládali, že ženy a dívky tvořily polovinu, pak krátce před polovinou 18. století žilo v Rusku téměř 18,5 milionů obyvatel. Drtivá většina jich přitom žila na vesnici. Dokonce existují odhady, že ve městech byli ze sta obyvatel jen čtyři Rusové.

Sčítání bylo provedeno především kvůli fiskálním důvodům. Kvůli nim bylo v roce 1742 obnoveno i Důlní kolegium a Manufakturní kolegium. Tato kolegia vznikla s cílem centrálně řídit dolování a průmysl za Petra Velikého. Roku 1731 byla zrušena v souvislosti s prováděnou privatizací. Záhy se však ukázalo, že v ruských podmínkách je centrální řízení nezbytností. K tomuto konstatování asi nelze mít zásadní námítky. Státní ekonomika se za Jelizavety rozvíjela vcelku dobře, nastával další rozvoj řemesel i obchodu. Od roku 1750 se např. rychle rozvíjela těžba nerostných surovin. Ta souvisela s obchodem, neboť téměř sto procent těžby se v této době ještě vyváželo. Jelizaveta, podobně jako před ní Petr I., si ale uvědomovala nevýhody takového obchodu. A tak, opět po Petrově vzoru se snažila, aby se v Rusku rozvíjela alespoň některá průmyslová odvětví. To se dařilo alespoň v metalurgii a výrobě sukna. Nově se dařilo i bavlnářství, jehož surovinou základnou se stala Střední Asie.

Jelizavetina politika byla politikou restaurace petrovského absolutismu. Carevna např. obnovila Vládnoucí senát. Její politika na jedné straně rozšiřovala šlechtická práva, na druhé straně posilovala rolnickou závislost. Za Anny Ivanovny byla doba šlechtické služby pro stát omezena na dvacet pět let, za Jelizavety na dvacet let.

Za vlády Jelizavety Petrovny se Rusko přeměnilo ve šlechtickou monarchii. Vnitřní politika se plně zaměřovala na zájmy šlechty, zahraniční pak v duchu Petra I. Velikého na posílení konkurenceschopnosti impéria mezi ostatními předními evropskými mocnostmi.

Jelizaveta však nemyslela jen na politiku. Starala se např. i o zlepšení cestovních podmínek. Činila tak ovšem především ve vlastním zájmu. Ráda totiž cestovala. A tak nechala např. mezi Moskvou a Sankt Petěrburkem vybudovat dvacet honosných stanic určených výhradně pro potřebu jejich cest z Moskvy do Sankt Petěrburku a zpět.

Z dalších významných kroků je nutné zejména jmenovat skutečnost, že na návrh Petra I. Šuvalova nechala v roce 1754 zřídit zvláštní komisi, která měla za úkol sestavit soupis (svod) ruských zákonů, tzv. *Uloženíje*. Šuvalov tím chtěl završit svůj plán obnovy institucí, zákonů a práv vymezených Petrem Velikým. V tomto duchu byla např. v roce 1747 obnovena Komise pro dohled nad státními příjmy a výdaji.

Komise mající za úkol připravit nový svod ruských zákonů studovala několik let staré ruské zákony a zvažovala, nakolik jsou aktuální. Současně naslouchala návrhům vybraných představitelů ruské šlechty, co by bylo vhodné změnit. Výsledkem této její práce se stal materiál *O poddanské službě*, čili „*O sostožanii poddanych voobče*“, který byl předložen carevně Jelizavetě na počátku roku 1761. Název sice asociuje jeho zaměření na nevolný lid, ve skutečnosti se však jednalo o mnohem komplexnější materiál sledující způsoby zlepšení ruského státního hospodářství. Protože nevolnictví bylo považováno za jeho stěžejní aspekt, byla mu v něm věnována mimořádná pozornost. Nikoli ve smyslu jeho zrušení či omezení. Právě naopak! Důraz byl kladen na šlechtu a její postavení. Carevna byla však v době, kdy jí byl materiál předložen, již vážně nemocná a nemohla se materiálem zabývat tak, jak by si přála. Bez jejího stanoviska se ovšem v práci pokračovat nemohlo. Samoděržavný model to prostě nedovoloval. Nicméně obsah materiálu *O poddanské službě* a samotný fakt, že takový elaborát vzniknul, ukazovaly, že na rozdíl od staršího systému favoritů Jelizaveta Petrovna prokazovala svoji vděčnost ruské šlechtě, která byla v jejím chápání rozhodující hodnototvornou (přesněji ve smyslu nezpochybnitelné a nenahraditelné organizátorky) silou ruského státu. Nečinila přitom nikterak výrazný rozdíl mezi šlechtou služebnou a rodovou. Materiál *O poddanské službě* byl snahou kodifikovat zvláštní postavení ruské šlechty. Nemalý podíl na tomto Jelizavetině pokusu měli již zmínění Šuvalovové. Byli to také právě Šuvalovové, jejichž přičiněním Jelizaveta vytvořila podmínky pro to, aby se ruská šlechta politicky i ekonomicky konstituovala jako skutečný stav. V hospodářské rovině např. na Šuvalovův návrh připravila ekonomické zvýhodnění šlechty spojené s jejím výraznějším připoutáním k ruské půdě. V roce 1753 zrušila vnitřní cla, která bránila rozvoji ruského trhu. Náhradou vytvořila cla vnější. Jen za rok 1753 na nich státní pokladna získala jeden a půl miliónu rublů.

Komplex těchto „šuvalovovských“ reforem byl zahájen v roce 1747 státní regulací cen soli a vína. Jejím cílem nebylo držet ceny „při zemi“. Naopak šlo jimi o to, zvýšit je natolik, aby z nich mohl stát získávat formou daně dostatečnou prebendu. Ta na druhé straně měla umožnit snížení daně z duše, kterou Petr I. Šuvalov z hlediska ekonomického považoval za silně demotivující. V padesátých letech 18. století se daň z duše skutečně snižovala. Jednalo se sice o snižování o kopějky, ale i to, navíc, když byly na počátku

padesátých let na Šuvalovův návrh prominuty daňové nedoplatky, bylo citelnou úlevou pro prostý lid.

V roce 1754 další Šuvalovova reforma umožnila vznik šlechtické úvěrové banky jako peněžního ústavu, jenž statkářům šlechtického původu poskytoval laciný úvěr a tím je zbavoval závislosti na lichvářích. Společně s dalšími kroky garantujícími politické a sociální výsady šlechty jako celku a zmíněným elaborátem zvláštní komise připravila zákon o zrušení služebné závislosti šlechty na panovníkovi. Ten však vešel do praxe až za Jelizavetina nástupce Petra III., v roce 1762.¹⁰⁴

Počátek Sedmileté války přinesl zajímavou změnu mezi ruskými politickými institucemi. Byla zřízena Konference u nejvyššího dvora, operativní carevna poradní orgán, mající za úkol řešit aktuální politické záležitosti. Protože vznikl na samotném počátku velkého mezinárodního konfliktu, nelze než jej považovat za instituci, která by měla pečovat o upevnění mezinárodní prestiže Jelizavetinského impéria.

Znovu tedy můžeme zopakovat, že za panování carevny Jelizavety sice i nadále fungoval systém jednotlivců (favoritů), kteří měli na chod státu výrazný vliv, neznamenalo to však, že by tito jednotlivci měli na Jelizavetu a její rozhodování absolutní vliv, tedy, že by jejich návrhy byly carevou a priori přijímány. Jelizaveta byla panovnicí s vlastním úsudkem a navíc, na rozdíl od některých svých předchůdců, trvala na tom, aby byly návrhy, stěžejní pro politický a hospodářský chod impéria, bez ohledu na to, který favorit či jiná osobnost je předložila, pečlivě projednány a oponovány ve Vládnoucím senátu, případně i v dalších státních institucích. Ačkoli se i pro následné období vlády Kateřiny II. v literatuře často zdůrazňuje vliv Kateřinou vybraných jedinců – favoritů –, Jelizavetin model byl pro Kateřinu zřetelnou inspirací. Bylo by proto pochybením tvrdit, že Kateřinini favoriti měli absolutní moc.

Po stránce kulturní, zejména literární, Jelizavetinská doba v Rusku napodobovala v Evropě právě vrcholící osvícenskou dobu. Mnohé z evropského kulturního dění Rusko přímo ovlivnilo. Rozdíl mezi děním v Rusku a ostatní Evropě byl jen v tom, že v Rusku byl k osvícenským idejím povolen přístup jen přísně vybrané a pečlivě perlustrované elitě. Zřetelným příkladem byly názory francouzského osvícence Françoise Maria Aroueta zvaného Voltaire (1694–1778) prezentované v jeho knihách, které byly do Ruska dovezeny. Ovšem pouze v takovém množství, aby se s nimi mohla seznámit pečlivě vybraná vrstva vzdělané ruské společnosti, tedy části šlechty. Voltairovy myš-

104 Se změnami v úloze a postavení šlechty přišel již Petr I., jehož cílem bylo odstranit rozdíly mezi služebnou a rodovou šlechtou. Nejvýraznějším krokem k likvidaci dřívějšího privilegovaného postavení rodové šlechty byla přeměna v systém stálých politických institucí. Nejen v nich, ale i v nižších správních orgánech se šlechta řídila podle stupnice, která byla schválena pro všechny úřednické posty v roce 1722. V roce 1714 nechal Petr I. provést celostátní soupis příslušníků šlechty ve věku od deseti do třiceti let za účelem zpřesnění vojenské evidence. Vojenská služba totiž byla pro ruskou šlechtu doživotně povinná. Výjimky se povolovaly až od roku 1727, a to pro ty, kteří se zavázali, že budou plnit povinnost v civilním resortu (že budou úředníky). V roce 1736 pak byla šlechtická vojenská služba zkrácena na 25 let, přičemž jeden člen rodu nemusel na vojnu odcházet, ale mohl se věnovat hospodaření.

lenky, i když pronikly i mezi další kruhy, se nesměly v širší společnosti šířit. Nicméně nadšení pro ně dávala najevo nejen ruská šlechta, a to ostentativním napodobováním francouzského stylu života. Francouzština se stala módní záležitostí nejen na carském dvoře. Pokud šlo o privilegovanou vrstvu, pak např. Ivan I. Šuvalov v polovině padesátých let 18. století vydával právě ve francouzštině, v jazyku v 18. století mezi ruskou šlechtou i mimořádně oblíbeném, v nákladu tři set výtisků satirický časopis *Literární chameleon*.¹⁰⁵ Hojně se rovněž zajímal o francouzské umění, které rád za vlastní prostředky nakupoval. Šuvalov nebyl jen Jelizavetiným favoritem a jejím generálem. O jeho vztahu a péči k vědě a umění svědčí skutečnost, že byl kurátorem moskevské univerzity, zakladatelem a ředitelem Akademie uměleckých řemesel, členem Londýnské královské akademie a členem Madridské umělecké akademie. Dlouhá léta si korespondoval právě s Voltairem. Čilé byly také jeho styky s dalšími francouzskými osvícenci, zejména D'Alembertem (1717–1783) a Helvetiem (1715–1771). Tvůrce osnovy moskevské univerzity, polyhistor Michail V. Lomonosov (1711–1765) byl objeven právě Šuvalovem. Bez Šuvalovova přičinění by svého cíle nikdy nedosáhl. Protože v Rusku do té doby neexistovaly střední školy, muselo vzniknout při univerzitě gymnázium. I o jeho založení se u panovnice zasadil Šuvalov. Při svých cestách po zahraničí Ivan Šuvalov shromažďoval různá umělecká díla a obohacoval jimi sankt petěrburské sbírky. Jimi vytvořil základ budoucí Ermitáže budované jako instituce shromažďující vynikající umění od roku 1765 carevnou Kateřinou Druhou. Šuvalovovou zásluhou se také v Sankt Petěrburku zrodila velká dílna napodobující originály nejznámějších evropských soch a obrazů. Založit tak ruskou tradici shromažďovat ve sbírkách nejen originály, ale i speciální kolekce kopií, tzv. slepki.

Ruský osvícenský spisovatel, senátor a státní tajný rada Gavrila R. Děržavin nazval Jelizavetinskou vládu věkem písní. Nejen u dvora se totiž hrála ruská, francouzská a italská hudba; velmi populární byla opera. Za Jelizavety vzniklo na třicet operních scén. Hrál se především podle antických námětů. Velmi populární byly nejrůznější triky spojené s využitím techniky. Např. prolétávání andělů, či sestup hrdinů s nebe. V tomto oboru se v Rusku např. proslavil italský dekoratér v ruských službách Giuseppe Valeriani (1708–1762), který v Sankt Petěrburku založil školu, jež jeho umění nejen napodobovala, ale i zdokonalovala.

V Sankt Petěrburku se od poloviny 18. století rovněž pořádaly veřejné koncerty. Šlo o hudbu různých skladatelů, včetně ruských. Při jejich organizování proslul kníže Vasilij A. Gagarin (?–1791), který šířil pozvánky s textem, že jsou srdečně zváni všichni měšťané kromě sloužících, opilců a prostitutek. Na těchto koncertech poprvé v Rusku zazněly zvuky kytar, mandolín a harf.

Jelizaveta pokračovala v architektonickém budování Sankt Petěrburku. Podle návrhu zde již zkušeného italského stavitele Francesca Bartolomea Rastrelli byl v letech

¹⁰⁵ Ruská šlechta se francouzštinou, kterou obvykle používala i pro běžnou konverzaci, v 18. století vymezovala vůči ostatnímu „prostému“ lidu hovořícímu „plebejskou“ ruštinou.

1754–1764 postaven sankt petěrburský Zimní palác a v roce 1756 byl dokončen Kateřinský palác v Carském Selu. Název dostal na počest jedné z Jelizavetiných předchůdkyň, druhé manželky Petra Velikého, vládnoucí jako Kateřina První. Zmíněný Kateřinský palác proslul mj. čínským sálem, v němž byla shromážděna kolekce obrazů asijského umění, nábytku a porcelánu, a jantarovou komnatou, která byla zhotovena na zakázku prvního pruského krále Friedricha I. (1657–1701–1713) pro jeho sídlo v Berlíně, ale jeho nástupcem na postu pruského krále Friedrichem Vilémem I. (1688–1713–1740) byla v roce 1716 darována ruskému carovi Petru Prvnímu. Ten pro ni nenašel v Rusku náležitě honosné místo. Umístěna byla proto až po dostavbě Kateřinského paláce za carevny Jelizavety.¹⁰⁶

Prvky evropského osvícenství se ovšem projeví i v ruském politickém myšlení. Byl jím např. ovlivněn v souvislosti s osvícenskou kulturou několikrát zmiňovaný Petr I. Šuvalov. Jeho snaha o revizi v Rusku platných právních norem byla totiž inspirována představou francouzského osvícenského filozofa Charlesa Montesquieuho (1689–1755) o „skutečné“ (v ruštině „istinnoj“) monarchii, v níž panovník nevládne pouze podle své vůle, ale, a to především, podle jasně a zřetelně formulovaných zákonů. To neznamena, že nemá být absolutistickým panovníkem. Naopak! Tato forma vlády musí být zákony jasně a zřetelně vymezena.

I v tomto směru se jelizavetinská doba stala vzorem pro Kateřinskou. A dokonce nejen Kateřinskou. Snaha o vytvoření zákony jasně vymezené „skutečné“ monarchie se stala charakteristická pro osobnosti typu Alexandra A. Bezborodka (1747–1799),¹⁰⁷ který se ji snažil prosadit nejen za vlády Kateřiny II., ale i jejího nástupce Pavla I., a v mnohém inspirovala i Alexandra I., zejména jeho vynikajícího znalce státního práva Michaila M. Speranského (1772–1839).¹⁰⁸

2. Jelizavetina zahraniční politika

Uvádí se, že Jelizaveta měla ve skutečnosti jen jediný velký vzor: svého otce Petra. Petrův vzor se nepochybně snažila napodobit v zahraničně politické rovině. Když však nastoupila na trůn, bylo Rusko natolik oslabené vnitřními rozpory, že nemohlo uvažovat o nějakém výraznějším proniknutí do evropských záležitostí. A tak, když v roce 1740 vypukl evropský konflikt o rakouské nástupnictví, Jelizaveta vyslovila souhlas s platností pragmatické sankce, která zaručovala nedělitelnost habsburských

106 Srov. Heinz G. KONSALIK, *Jantarová komnata*. Praha 2008; Petr VOKÁČ, *Tajemství Jantarové komnaty*. Ústí nad Labem 2001.

107 Srov. Radomír VLČEK, *Alexandr A. Bezborodka – šedá eminence vlády ruské carevny Kateřiny II.* Slovanský přehled 89, 2003, s. 289–303

108 Srov. Radomír VLČEK, *M. M. Speranskij and Russia at the Beginning of the 19th Century*. In: Petr Roubal, Václav Veber and all, *Prague Perspectives (I). The History of East Central Europe and Russia*. Prague 2004, s. 179–192.

zemí a nástupnické právo Habsburků v ženské linii, pokud by nebylo přímých mužských potomků, na český a uherský trůn. Na vojenské intervence Pruska do Slezska však Jelizaveta reagovala jen verbálním protestem. Pro českou a uherskou královnu Marii Terezii (1717–1740–1780) to bylo velkým zklamáním. Nicméně musela respektovat, že Rusko mělo právě v této době velké potíže se svým tradičním rivalem – Švédskem – a muselo se tudíž soustředit na vlastní zájmy. V letech 1741–1743 se totiž Švédové naposledy pokusily zvrátit výsledek Severní války přelomu 17. a 18. století. Boje na počátku čtyřicátých let 18. století byly pro Švédsko neúspěšné. Švédové ztratili i to málo, co jim ještě zbývalo. V roce 1743 si Rusko připojilo většinu Finska, které Švédsku vrátilo po Severní válce.

Je nezbytné zdůraznit, že ruská zahraniční politika v celém 18. století zcela korespondovala se stylem a formou zahraniční politiky jiných velkých evropských států. Obhajovala moc a sílu vlastního státu a usilovala o to, aby ho přeměnila a upevnila do podoby impéria konkurenceschopného ostatním velkým evropským státům. Petr I. jako první ruský car skutečně otevřel Rusko světu i v zahraniční politice. Jeho předchůdci výhradně zajišťovali bezpečnost a celistvost Ruska. To ostatně vyplývalo z nutnosti permanentní obrany před osmanskotatarskými, švédskými, polskými a litevskými nájezdy a z nedokončeného sjednocování ruského státu formou sbírání ruských zemí. Za tuto mez se dostal právě až Petr Veliký. Přejal tradici vytvořenou Ivanem IV. předpokládající, že Rusko je tzv. třetím Římem, státem předurčeným hájit pravoslavné náboženství. Činil však vše proto, aby Rusko bylo skutečným impériem. Na rozdíl od Ivana proto nemyslel pouze na byzantský prostor. Údajně v zájmu obrany a obhajoby pravoslavného náboženství určil další dvě oblasti, na něž se měla soustředit ruská expanzivní politika. První z nich byla černomořská oblast, která měla Rusku přinést především volný pohyb po Černém moři, a baltickou oblast, která měla zase Rusku otevřít severní námořní cestu. Skutečným smyslem této aktivity však nebyla obhajoba pravoslavi, jak tvrdil, ale prosazování velikosti a síly ruského státu. Programem dne a sěžejním Petrovým cílem se stala snaha učinit z Ruska velké a silné impérium. V jejím duchu rozhodl o jejím militantně expanzivním charakteru, který způsobil, že se Petr I. ve shodě s dobovými zvyklostmi více spoléhal na vojsko než na diplomacii.

Expanzivní války, které Petr I. vedl téměř celý život, byly finančně velmi nákladné. Severní válkou bylo Rusko zcela vyčerpáno. Naštěstí byli ještě více vyčerpáni jeho protivníci. I oni dávali přednost tomu, aby k dalším konfliktům nedošlo. A tak po smrti Petra I. v roce 1725 nastupuje alespoň na krátký čas mezi Ruskem, Švédskem, Rakouskem a Polskem politika usmíření. Na jejím počátku, zásluhou předního ruského politického činitele Andreje I. Ostrmanna, jak bylo dříve zmíněno, uzavřelo Rusko se Švédskem a o něco později i s Rakouskem mírové smlouvy. Jen málokdo v Rusku však věřil, že budou kodifikací „skutečného věčného míru“, jak se v preambulích zdůrazňovalo. Nikdo se nedivil, když zakrátko Rusko zvýraznilo tajnou diplomatickou hru, jejíž součástí byla špionáž a ve shodě s dobovým folklórem podplácení cizích ministrů. Mocen-

ské pretenze byly prostě příliš vysoké, než aby se jich Rusko vzdalo. V okamžiku, kdy nestačila vojenská síla, nastoupily jiné, neméně nebezpečné praktiky.

Vojensky Rusko i nadále hrozilo jen těm, kteří byli slabší a pro Rusko méně nebezpeční. Příkladem bylo zasahování do vnitřních záležitostí Rzeczospolite. Zopakujme, že příležitost se k ní naskytlá po smrti polského krále saského původu Augusta II. v roce 1733. Polský sejm se tehdy většinou hlasů usnesl, že novým polským králem může být jedině Polák. Volba padla na Stanisława Leszczyńskiego, který však byl jako přívrženec Francie pro Rusko nepřijatelný. Krátce po volbě, 20. září 1733, se objevil dvacetitisícový ruský sbor pod vedením generála Lassiho ve varšavském předměstí Praze. O čtyři dny později zvolil sejm za nového polského krále saského kurfiřta, syna Augusta II. Friedricha Augusta jako Augusta Třetího. Stanisław Leszczyński se však nevzdal, a tak vypukla válka, která skončila až v polovině roce 1734, kdy ruská vojska dobyla Gdaňsk, kam Stanisław Leszczyński uprchl v domnění, že mu do tamního přístavu připlují na pomoc francouzští vojáci.

Prosazením vlastního kandidáta na polský trůn si sice Rusko zajistilo obhajobu svých zájmů v Rzeczospolite, ale popudilo proti sobě Rakousko a Prusko, které si kladly obdobné pretenze na určování dění v Polsku. Mírové smlouvy uzavřené v polovině dvacátých let byly ohroženy. Jejich zrušení zabránilo nebezpečí v podobě osmanské expanze. V roce 1735 Rusko vstoupilo do války s Osmanskou říší. Rakousko a Prusko daly najevo, že jsou ochotny Rusko proti Osmanské říši podporovat a že se mu za jeho aktivitu proti Osmanům odmění tolerováním jeho vlivu v Rzeczospolite. Několikanásobná výměna ruských panovníků, slabost carské moci v prvních patnácti letech po smrti Petra I. a rostoucí vliv německých favoritů na ruské zahraniční politice nepřinesly dostatek financí, aby bylo možné vést válku úspěšným způsobem. V roce 1739 podepsalo Rusko s Osmanskou říší mírovou smlouvu, která jen málo změnila status quo ante bellum. Byla signálem oslabeného postavení Ruska. Důkazem toho byl i pouhý verbální protest, který Rusko v roce 1740 adresovalo Prusku, když obsadilo Slezsko. Válka o rakouské dědictví (1740–1748), v níž se na stranu Pruska přidala Francie a Bavorsko a na stranu Rakouska Velká Británie, Sardinie a Nizozemí, se Rusko nezúčastnilo. Bylo tomu tak zejména proto, že oslabení ruské centrální moci tehdy využilo Švédsko. Porušilo dvacet let starou mírovou smlouvu a v roce 1741 vyslalo do Ruska armádu, která se pokusila dobýt zpět území, které ztratilo v Severní válce. Rusku se sice podařilo ubránit (generál Münnich), muselo se však vážně zamyslet nad svým dalším postavením. Naštěstí pro něho nastoupila na trůn Jelizaveta Petrovna, která opět posílila panovnickou moc, centralizovala státní zřízení a realizovala jednotnou vnitřní a vnější politiku.

Šéfem Jelizavetiny zahraniční politiky byl od počátku její vlády hrabě Alexej Petrovič Bestužev-Rjumin, v letech 1744–1758 zastávající rovněž post kancléře rukého impéria. Bestužev-Rjumin byl stoupenec rakousko-ruského svazku, ale současně ve čtyřicátých letech 18. století usiloval o upevnění ruského spojení s Velkou Británií a Nizozemskem. Jeho protivníky v této orientaci byly Francie, Prusko a Osmanská říše.

Z předních osobností Kateřininy vlády patřil mezi stoupence ruského svazku s Francií především Ivan I. Šuvalov.

Bestužev-Rjumin měl pestrý, na vrcholnou politiku často velmi vlivný život. Dvakrát, v letech 1741 a 1758 byl však v důsledku dvorních intrik na pokraji smrti. Hrozila mu za údajnou vlastizradu. V obou případech byl carevnou Jelizavetou omilostněn, ačkoli ve druhém případě pak trávil další léta ve vyhnanství. Z toho jej vysvobodila až Jelizavetina nástupkyně Kateřina II.: krátce po svém nástupu na trůn v červnu 1762 jej spolu s dalšími osobnostmi, které byly jako politicky nepohodlné Jelizavetou poslány do vyhnanství, amnestovala. Dokonce jej Kateřina jmenovala generálem-polním maršálem. Považovala jej však za již neschopného politické aktivity (bylo mu téměř sedmdesát let), a proto mu žádné významné politické úkoly nesvěřila.

Zahraněční politika carevny Jelizavety byla od samotného počátku provázena zájmem zahraničních diplomatů o její přízeň. Za její vlády se totiž odehrálo několik velkých mezinárodních konfliktů. V letech 1740–1748 probíhal již uvedený spor o rakouské dědictví, od roku 1756 Sedmiletá válka. O skutečnosti, že Rusko bylo za vlády Jelizavety chápáno jak svými spojenci, tak odpůrci jako významná mocnost, svědčí, že o její přízeň soupeřila celá evropská diplomacie. Stala se totiž významným jazyčkem na vahách: ke komu se tato velká a silná mocnost připojí, ten má velkou šanci na mocenský úspěch. Příkladem tohoto názoru byla Velká Británie, která v roce 1742 uzavřela s Ruskem smlouvu, podle níž měla Británie platit Rusku za jeho zboží zlatem. Šlo o reciproční závazek za Jelizavetin slib, že Rusko poskytne Velké Británii pomoc v jakékoli válce, do níž Británie vstoupí. Tato rusko-britská dohoda byla zřetelně namířena proti Prusku, které usilovalo o obsazení Hannoverského kurfiřtství. Jednalo se o mezinárodně nepřilíš významný státeczek v německém vnitrozemí. Jednalo se ovšem o zemi, z níž pocházela stávající britská vládnoucí dynastie. V roce 1714 totiž britský parlament přesvědčil tehdejšího hanoverského kurfiřta Jiřího (1660–1714–1727), aby se stal anglickým králem a upevnil tím vládu protestantů na britských ostrovech.¹⁰⁹ V polovině čtyřicátých let 18. století vlivem Bestuževa-Rjumina nabyly na intenzitě rozhovory s diplomaty uherské a české královny Marie Terezie. Jejich výsledkem bylo spojenectví, které uzavřelo Rusko s Rakouskem v roce 1746. Zavazovalo obě mocnosti ke vzájemné vojenské pomoci v případě napadení Pruskem. Rusko si tak zajistilo podporu proti Prusku ze dvou stran – britské a rakouské. Jenomže v roce 1755 došlo k radikálnímu obratu v britské diplomacii. V lednu 1756 byla podepsána britsko-pruská smlouva o neútočení. Pokud by však někdo narušil „klid a mír v Německu“ (míněno nejen Hannoveru ale i Prusku), měly se Velká Británie a Prusko spojit proti útočníkovi. Potenciálním útočníkem byla nejen Francie ale i Rusko. Následkem toho došlo k francouzsko-rakouskému sblížení. A když dne 30. srpna napadla pruská armáda Sasko, rakouský satelit, francouzský král Ludvík XV. (1710–1715–1774) přispěchal

¹⁰⁹ Personální unie Velké Británie a Hanoverského kurfiřtství existovala do roku 1837, kdy byla ukončena nástupem královny Viktorie.

Marii Terezii na pomoc. Rakousko bylo dlouholetým spojencem Ruska, a tak se Jelizaveta přidala na jeho stranu. Tak v roce 1756 vypukla Sedmiletá válka. Stála v ní rakousko-rusko-francouzská koalice proti prusko-britské.

Rusko se do bojů v Sedmileté válce zapojilo až rok po jejím zahájení, roku 1757. Tažením do Pruska byl tehdy pověřen v pozici vrchního velitele oblíbenec Alexeje P. Bestuževa-Rjumina generál kníže Stěpan F. Apraksin (1702–1760). Ten však s ruskými vojsky i přes skutečnost vítězství nad Prusy v bitvě u východopruského Groß Jägersdorfu¹¹⁰ záhy ustoupil zpět na ruské území. Tento stěží vysvětlitelný krok vedl nejen k Jelizavetinu odvolání Stěpana Apraksina, ale i k pádu Bestuževa-Rjumina a jeho druhému obvinění z velezrady. Nelze ovšem neupozornit na fakt, že lví podíl na odvolání obou osobností a zejména na míře jejich potrestání – Apraksin měl být odsouzen k smrti, ale zemřel přirozenou cestou při vynášení rozsudku zvláštní komisí, jíž předsedal Alexandr I. Šuvalov, Bestužev-Rjumin byl poslán do vyhnanství – měli rozhodující vliv Bestuževovi úhlavní nepřátelé – ambiciózní Šuvalovovi závidějící Bestuževovi jeho kariéru a vliv.

Novým vrchním velitelem byl po Apraksinovi jmenován hrabě Viliam V. Fermor (1702–1771). Jeho vojsku se podařilo v lednu 1758 dobýt východopruský Královec (Kaliningrad), načež mohlo být celé Východní Prusko prohlášeno za součást ruské říše. K dalšímu střetnutí mezi Rusy a Prusy došlo v srpnu 1758 u Zorndorfu (ležícího nedaleko braniborského Frankfurtu nad Odrou). Jednalo se o nerozhodnou bitvu, jejíž vítězství si připisovaly obě strany. Přesto však měla velký význam. V srpnu 1759 se totiž ruská armáda dokázala spojit s rakouskou armádou právě ve Frankfurtu nad Odrou, a pak společně s ní zvítězit nad pruským králem Friedrichem II. (1712–1740–1786) v bitvě u nedalekého Kunnersdorfu. Bitva u Kunnersdorfu byla největší pruskou porážkou v Sedmileté válce. Za této situace se nabízela možnost, aby spojené rusko-rakouské síly pokračovaly směrem k Berlínu. Fermor se však k tomu kvůli vyčerpání carské i rakouské armády neodhodlal. Byl za to náležitě potrestán: následovala další změna na postu vrchního velitele ruské armády. Fermora vystřídal generál Petr S. Saltykov (1698–1772). Pod jeho vedením ruská vojska pak pokračovala dále na západ: v létě 1760 překročila řeku Odru a záhy na to vstoupila do Berlína. Z něho se sice stáhla po několika dnech, ale učinila tak až po zaplacení nemalé kontribuce. V té době se již dramaticky zhoršovalo zdraví carevny Jelizavety Petrovny. Následník ruského trůnu Petr dával stále více najevo svoje sympatie k Prusku. Začal také mluvit o změnách, které jako panovník udělá: především ukončí válku s Pruskem a pak s ním uzavře spojenectví proti Rakousku a Francii. Dřívější negativní zkušenosti ruské šlechty s vlivem německé, byť i nikoli pruské šlechty v ní vyvolávaly patriotické nálady. Ukončení války s Pruskem a zejména Petrovo ostentativní vymezování se vůči ruským tradicím (zejména pravoslavným) považovaly ruské kruhy vysloveně za zradu. Tak se začala rodit a velmi rychle vzrůstat nenávisť k následníkovi ruského trůnu.

¹¹⁰ Nacházejícím se dnes v Kaliningradské oblasti v severozápadním Rusku.

Zprávy vyslanců evropských dvorů dosvědčují, že tento fakt, hospodářské problémy Ruska, války a časté střídání favoritů za vlády Jelizavety Petrovny byly důvody, proč se mezi ruskou šlechtou v padesátých letech 18. století začalo hovořit o možnosti, aby se novou ruskou panovnicí stala Petrova manželka, Kateřina nepocházející z ruského romanovského, ale německého anhaltsko-zerbského rodu.¹¹¹ Jelizavetinini favoriti pak na konci padesátých let 18. století rozpracovali plán, podle něhož se měla vlády ujmout Kateřina jako regentka svého nezletilého syna Pavla Petroviče, který se narodil roku 1753. Možnost takového kroku byla dána Jelizavetiným rozhodnutím, že pro určení následníka užije ukaz Petra Velikého o jejím právu (povinnosti) následníka trůnu jmenovat. Jelizaveta tak již jednou učinila: krátce po svém nástupu na trůn za něho označila Karla Friedricha, syna své sestry Anny, provdané v holštýnském vévodství. Samotné označení však v tomto případě pro to, aby se Karel Friedrich opravdu stal následníkem ruského trůnu, nestačilo. Karel Friedrich byl totiž cizinec. Následnictví vyžadovalo splnění několika podmínek. Musel se např. natrvalo přestěhovat do Ruska, přijmout pravoslaví a s ním i pravoslavné jméno – určeno mu bylo – Petr. Za ženu si mohl vzít jen tu nevěstu, kterou mu určí ruská panovnice. I to Jelizaveta učinila: Petrovou vyvolenou se stala v roce 1744 Žofie, dcera nepříliš známého knížete nevelkého německého státu Anhaltu-Zerbstu. Aby bylo Petrovo nástupnictví legitimní, musela se i ona přestěhovat do Ruska, přijmout pravoslaví a změněné jméno. V tomto případě bylo určeno – Kateřina. Přestože se brzy ukázalo, že Petr nemá k panování žádné předpoklady, že je příliš dětinský a raději se zajímá o své hračky než státní záležitosti, stal se v roce 1761 po smrti své tety Jelizavety ruským carem. Historie ho označila za Petra Třetího. Jelizaveta patrně již nestihla svůj ukaz o určení Petra panovníkem změnit.

Manželkou Petra III. nebyl nikdo jiný, než Kateřina, známá v ruských dějinách jako carevna Kateřina Druhá. Ta si záhy získala podporu řady ruských vojenských i civilních činitelů. A to nejen vůči ruské pravoslavné civilizaci vstřícnými kroky, ale i prebendami. Ale to pro oprávnění, aby nastoupila na trůn, nestačilo. Žádný jiný dokument, který by určoval k vládnutí někoho jiného než Petra, z pera Jelizavety Petrovny nevznikl. Pokud by tedy byl Petr zbaven moci, mohl nastoupit podle zvykového práva pouze jeho syn – Pavel. Kateřina jako jeho matka ovšem mohla, přirozeně a zcela v duchu tradice, vykonávat post regentky. Skutečnost, že se nestala regentkou, ale právě ona se po svrhnutém Petrovi nechala provolat carevnou, byla neslýchaným porušením všech nástupnických pravidel. Dosavadní desetiletí 18. století byla sice provázena nejrůznějšími krkolomnými kroky při určování, prohlašování a zbavování carského úřadu, ale vždy bylo po ruce právní zdůvodnění – určení následníka trůnu dřívějším panovníkem, jak určoval platný manifest Petra I., nebo provolání carem osoby, jejíž rodové kořeny se pevně vážaly s doposud panující romanovskou dynastií. Kateřina nic takového neměla. Jelizaveta ji nástupkyní neurčila, její rodové kořeny sahaly zcela jinam než k Romanov-

111 Srov. Carolly ERRICKSON, *Kateřina Veliká*, Praha 1997, s. 141.

cům. Přesto se jí podařilo získat náklonost špiček ruské šlechty a za využití většinové nespokojenosti s Petrovým odporem vůči všemu ruskému a pravoslavnému na carský trůn usednout. A nejen usednout. Kateřina II. vládla ruskému impériu téměř 35 let: v letech 1762–1796.

3. Polyhistor Michail V. Lomonosov

Petr I. se během svých zahraničních cest zajímal o umění a navštěvoval i četné vědecké instituce. Nakupoval obrazy a další umělecká díla, stejně jako vědecké sbírky. Britský historik Robert Massie (*1929) uvádí příklad Petrova zakoupení sbírky proslulého holandského anatoma a botanika Frederika Ruysche (1638–1731). Sběrka se později stala základem Muzea Petrohradské akademie věd, které mělo své sídlo od svého vzniku ve druhé polovině dvacátých let 18. století na Vasilevském ostrově, přímo naproti známé skvostné budovy Admirality, klenotu ruské klasicistní architektury ruského 18. století, která stojí na ústředním petrohradském bulváru, Něvském prospektu.¹¹² Shromažďování takových sbírek bylo součástí Petrovy vize založit v Sankt Petěrburku podle francouzského a pruského vzoru vědeckou a vzdělávací instituci – Akademii věd. Podobně jako ve většině jeho reformních kroků nebyl Petr s touto myšlenkou zcela originální. Vize o založení Akademie věd (podobně jako univerzity) se objevily v Rusku již v 17. století. A zčásti byly realizované – v Moskvě roku 1687 vznikla Slovansko–řecko–latinská církevní akademie při Novospasském klášteře. Akademii se podařilo získat do svých řad kvalitní evropské vzdělance, vytvořit solidní knihovnu a dobré badatelské zázemí. Vydávala latinsky psaný časopis *Commentarii*. Součástí Akademie bylo také vzdělávací zařízení – gymnázium.

Petrohradská Akademie věd byla založena ukazem cara Petra I. z 28. ledna (8. února) 1724.¹¹³ Její první zasedání se však uskutečnilo až na konci následujícího roku – 17. (27.) prosince 1725. To již byl Petr po smrti. Rozvinutí její činnosti tedy spadá až do období Petrových nástupců, kdy byla při Akademii věd zřízena i botanická zahrada a astronomická observatoř, kompletovány mineralogické i anatomické sbírky. Členskou základnu zpočátku tvořili zahraniční vědci. Dohodu o jejich působení v Petrohradské akademii většinou uzavřel ještě Petr. Nešlo mu přitom jen o jejich vědeckou dráhu, ale také o pedagogickou činnost: měli vychovat nástupce, kteří by již byli ruského původu. Příkladem byli Gottlieb S. Bajer (Bayer), (1694–1738) a Gerhard F. Miller (Müller), (1705–1783). Prvním předsedou Petrohradské akademie věd a umění, jak zněl v době vzniku její přesný název, byl jmenován v prosinci 1725 lékař Lavrentij L. Bljumentrost (1692–

112 Srov. R. K. MASSIE, *Petr Veliký*, s. 748.

113 Oficiální název původně zněl Petrohradská Akademie věd. V roce 1803 ji car – imperátor Alexandr I. nechal přejmenovat na Imperátorskou (carskou) Akademii věd. Po pádu carismu v únoru (březnu) 1917 se stala Ruskou Akademií věd. Od roku 1925 nesla název Akademie věd SSSR. Teprve v roce 1936 bylo přeneseno její sídlo do Moskvy. Od 21. listopadu 1991 se vrátil její název Ruská Akademie věd.

1755). Funkci předsedy akademie vykonával do roku 1733, kdy byl obviněn z nesprávné léčby dcery někdejšího ruského cara Ivana V., meklenburské kněžny Jekatěрины Ivanovny známé též pod pravoslavným jménem Anna Leopoldovna (1691–1733). Ta krátce poté, co přijala pravoslaví, aby mohla být prohlášena následnicí ruského trůnu, zemřela. Pro nejvyšší kruhy to byl tak veliký šok, že obvinili dvorního lékaře Bljumentrosta ze zanedbání lékařské péče, carevna jej zbavila jak místa dvorního lékaře, tak předsedy Petrohradské akademie věd a poslala do vyhnanství.

Jedním z nejvýznamnějších ruských vědců působících v akademii byl Michail V. Lomonosov. Podílel se i na její organizaci. Jeho zásluhou byla mj. v roce 1748 založena v Rusku první vysoce specializovaná chemická laboratoř a roku 1755 vydána první velká mapa Ruska. Zásluhou osobností typu Lomonosova byly také uskutečněny významné poznávací expedice. Např. tzv. Velká severní expedice v letech 1733–1742 či Akademická expedice v letech 1760–1770, které významně napomohli poznání severních zemí. Poznání vyžadovalo propojení teorie s praxí – vědců se skvělými cestovateli. Jedním z nich byl dánský mořeplavec v ruských službách Vitus Bering.

Akademie věd se vlivem německých historiků zaměřila na shromažďování a editování nejstarších pramenů k ruským dějinám. Kromě celoruských dějin se začalo pracovat i na dějinách regionálních (např. historii významného ruského přístavu Archangelsku). Zásluhou osobností typu Vasilije N. Tatiščeva, Michaila V. Lomonosova, Gerharda F. Millera, Michaila M. Ščerbatova (1733–1790), Ivana N. Boltina (1735–1792) a řady dalších vznikla první fundamentální na skutečných vědeckých základech založená díla o ruských dějinách. Nejčastějším tématem byly nejstarší ruské dějiny, především otázka vzniku a formování Kyjevské Rusi. Němečtí historici Bajer s Millerem přitom v polovině 18. století předložili důkazy o normanském původu nejstaršího ruského státu. Tato tzv. normanská teorie, která vycházela ze závěru, že normanští obchodníci podporovaní vojáky pronikali po řekách do nitra ruské země, usazovali se na strategických místech či v již existujících obchodních centrech. Místní obyvatelé využili jejich organizačních i vojenských schopností, aby si je určili za vládcy, kteří jim zajistí vojenskou i hospodářskou bezpečnost. Tato elita se ženila s místními, čímž nastalo prolínání normanského a původně slovanského obyvatelstva. Normanští vládcové, jedním z nejvýznamnějších byl legendární Rurik, kolem sebe soustředili knížecí družinu, které za její podporu a pomoc udělovali privilegia. Formovala se tak elita v podobě bojarů s právem zasedat v knížecí radě – bojarské dumě. Bojaři společně s ostatními svobodnými obyvateli tvořili shromáždění – věče. Úloha a postavení bojarské dumy i věče (které bylo svoláváno na zasedání speciálním – věčovým – zvonem, symbolem svobody místa, se proměňovaly podle síly a schopností knížete. Čím byla jeho moc menší, tím byl význam bojarské dumy a věče větší. Proměňovaly se však i vztahy mezi bojarskou dumou a věče. Normané – Rurikovci – se snažili svoji moc centralizovat a tím získat větší oporu vůči byzantské, chazarské, i jiné konkurenci. To byl základ knížecí hierarchie, na jejímž vrcholu stál velkokníže se sídlem v Kyjevě: formování kyjevského státu se tím završilo.

Petrohradská akademie začala roku 1728 latinsky vydávat ročenku vědeckých prací – *Komentarii Peterburgskoj akademii nauk* a samostatné monografie jako přílohu k ní – *Primečanija*. Důvodem, proč byl zvolena latina, byla snaha o snazší vědeckou komunikaci s významnými vědci v zahraničí, především prezentace výsledků jejich práce v Rusku a naopak zpřístupnění výsledků badatelů působících v Rusku zahraničí.

Dalším významným vědecko-pedagogickým počinem ruského 18. století bylo založení moskevské univerzity. Rozhodující organizační podíl na tom měl Michail V. Lomonosov. Ten dokončil představu o vytvoření moskevské univerzity roku 1753. Zrealizována byla o dva roky později: v květnu 1755 byla univerzita slavnostně otevřena.

Založení moskevské univerzity bylo výsledkem mohutného rozmachu ve všech společenských i kulturních oblastech Ruska, k němuž došlo od přelomu čtyřicátých a padesátých let 18. století. Tento vývoj vyvrcholil nejen založením moskevské univerzity, ale i Národního divadla a Akademie výtvarných umění.

V 18. století působily v Rusku mnohé významné osobnosti ruské vědy, kultury a umění, příkladem jejichž schopností je téměř renesanční muž Michail Lomonosov. Jednalo se o tvůrce spisovného ruského jazyka, básníka, chemika, fyzika, matematika i historika. Zasáhl také do sporu o staroruské písemné památky a do výkladu otázek vzniku ruského státu (ostře vystupoval proti normanské teorii). M. V. Lomonosov se narodil v rybářské vesnici Denisovka v Archangelské gubernii. Jeho otec byl sedlák. Na jím postaveném korábu Racek se spolu s ním teprve devítiletý Michail plavil do odlehlých končin při pobřeží Bílého moře. U jednoho souseda v Archangelsku a místního kostelníka se Michail naučil číst a psát a četl poprvé necírkevní knihy, z nichž největší vliv na Michaila měla stará slovanská Aritmetika a Gramatika.

Lomonosov žil s otcem do svých devatenácti let, kdy dobrovolně, a proti otcově vůli odešel z domu a vydal se do Moskvy na studia. V Moskvě nejprve studoval na Slovansko-řecko-latinské akademii (kde, aby mohl být přijat, zamlčel svůj rolnický původ, prohlásiv se za syna šlechtice). Odsud přešel na Církevní akademii v Kyjevě, ale ani tam nebyl spokojen. Vrátil se do Slovansko-řecko-latinské akademie a dokončil tam studia. V prosinci 1735 byl s několika jinými žáky poslán do nově založené Akademie věd v Sankt Petěrburku. Zde dostal carské stipendium na pětileté studium v Německu. S dvěma dalšími studenty tedy Lomonosov odcestoval do Marburgu, kde studoval metalurgii, chemii, hornictví, základy fyziky a cizí jazyky, především u Christiana Wolfa (1679–1754). Lomonosov se projevil jako nadaný student, z jeho studií v Německu pochází i jeho první literární a vědecké práce. V Marburgu se však kromě studia věnoval se svými spolužáky i jiným radovánkám, a to pití a nočnímu hýření. Profesor Wolf o divokém nočním životě studentů referoval do Petrohradu a Akademie nařídila odjezd účastníků těchto „dýchánků“ na hornickou akademii v německém Freiburgu. Lomonosov tam studoval chemii, metalurgii a hornictví.

Roku 1741 se Lomonosov vypravil zpět do Ruska a začal se věnovat vědecké a vědecky organizační činnosti. Byl si vědom zaostalosti Ruska za Západní Evropou a potřeby

usilovat o kulturní a hospodářský rozvoj Ruska. Příznivě hodnotil rozmach periodického tisku v Rusku na počátku 18. století, protože si byl vědom jeho vlivu na rozvoj věd a umění. Zapojoval se proto do vydávání *Primečanij a Ježemejačnyj sočiněnij*, která začala Petrohradská akademie vydávat právě na jeho popud. Roku 1742 byl Lomonosov na základě dvou pojednání *Úvaha o katoptrikodioptrickém zapalovacím přístroji a O filosofických principech fyzikálně chemické podrobnosti stříbra a rtuti* jmenován asistentem (adjunktem) na Petrohradské akademii a o tři roky později, roku 1745 tamtéž profesorem chemie. O rok později začal s veřejnými přednáškami v ruštině a za další dva roky, jak již bylo výše uvedeno, vybudoval první skutečně vědeckou ruskou chemickou laboratoř.

Lomonosov vedl v Akademii věd ostrý boj proti německému vlivu. Byl si vědom smysluplnosti mezinárodního vlivu, nelíbilo se mu však, z jeho pohledu nadměrné uplatňování a zastoupení cizinců, zejména Němců. Svou vědeckou činnost proto Lomonosov nechápal jen jako čistě vědeckou, ale i jako reakci proti německému vlivu a početné německé menšině v Akademii. Velkou podporou v tomto jeho boji mu byla nová carevna Jelizaveta Petrovna, která nastoupila na trůn roku 1741.

Nejvíce Lomonosovův význam tkví ve výzkumech na poli fyziky a chemie. Po jmenování profesorem chemie se Lomonosov zasadil o vybudování řádné chemické laboratoře v Akademii. Přes nesouhlas ředitele knihovny Petrohradské akademie věd a vedoucího kanceláře jejího medicínského oddělení, německého vědce Ivana D. Schumachera (1690–1761), který neměl Lomonosova rád kvůli Lomonosovu upozornění na nesrovnalosti v akademické pokladně, za což byl Schumacher v roce 1742 odvolán z funkce sekretáře akademie, kterou Schumacher vykonával od jejího založení, přece jen k vybudování chemické laboratoře roku 1748 došlo. Laboratoř se stala vůbec první vědeckovýzkumnou a technologickou laboratoří v Rusku. Jeho fyzikální a chemické poznatky jsou opravdu významné a novátorské. Na poli chemie se zabýval především složením hmoty. Předpokládal, že se hmota skládá z drobných částic, jejichž pohybem vznikají různé fyzikální a chemické vlastnosti. V roce 1747 vydal *Úvahu o chladu*. Podle Lomonosova je vnitřní otáčivý pohyb částíček tělesa příčinou teploty tělesa. Mezi jeho největší vědecké úspěchy patří nejspíše formulace obecného zákona zachování hmotnosti, ke kterému dospěl při pokusu v roce 1756. Lomonosov také již v roce 1748 uvažoval o současném zachování pohybu i hmotnosti v přírodě, čemuž lze lze rozumět jako zákonu zachování hybnosti a tedy i energie. V letech 1752–1753 se Lomonosov zabýval i elektřinou a jako první Rus zkonstruoval Franklinův bleskosvod na svém domě; v roce 1751 společně s ruským fyzikem estonského původu Georgem Wilhelmem Richmannem (1711–1753) navrhli přístroj na měření elektrického napětí, který je předchůdcem dnešního elektroměru. Zabýval se také atmosférickou elektřinou, v souvislosti s níž zkoumal i polární záře a zajímal se o meteorologii. Navrhl a zkonstruoval řadu fyzikálních, meteorologických, optických i navigačních přístrojů. Lomonosov své výzkumy a názory samozřejmě publi-

koval. K jeho nejvýznamnějším spisům na poli fyziky a chemie patří především: *O nepostižitelných hmotných částicích tvořících tělesa v přírodě, v nichž spočívá podstata korpuskulárních vlastností* z roku 1743, *Teorie pružnosti vzduchu* z roku 1749, *Úvaha o tuhosti a tekutosti těles* z roku 1760, *O jevech vzduchových elektrickou silou způsobených* z roku 1753 nebo *Teorie elektřiny na matematickém základě* z roku 1756 nebo *Základy matematické chemie* z roku 1744.

Lomonosov byl především fyzik a chemik, ale jeho pole působnosti bylo mnohem širší. Jeho badatelský zájem se vztahoval téměř na všechny dosud známé obory. Právně může být nazýván i prvním ruským geologem, mineralogem a geochemikem. V geologii jsou významné především jeho práce *„Pojednání o vzniku kovů v závislosti na pohybech země“* (1757), *„První základy metalurgie a hornictví“* (1763) a stať *„O zemských vrstvách“*. Lomonosovi nezůstala cizí ani geografie, příbuzná disciplína geologie. Svými názory a zeměpisnými pracemi předstihl dokonce některé západoevropské vědce, a to v jeho názoru na význam zeměpisu a jeho úkoly jako vědní disciplíny. Zdůrazňoval především význam zeměpisných expedic, je tvůrcem termínu *ekonomická geografie*. V letech 1757–1763 vedl zeměpisné oddělení Petrohradské akademie. Pozoruhodný byl také jeho projekt Severní mořské cesty – návrh průchodu do Východní Indie přes Sibiřský oceán. V astronomii se zabýval pozorováním planety Venuše a našel nový způsob určování poledníku.

Lomonosov nezůstal pozadu ani na poli společensko-vědním. Významný je jeho počín v oblasti ruských dějin a kultury. Je autorem vlasteneckého díla o ruských dějinách, v němž vyvrátil normanskou teorii. Roku 1751 ho carevna Jelizaveta požádala, zda by nesepsal ruské dějiny. V roce 1760 vydal *Stručný ruský letopis s rodopisem*, který popisuje činy ruských velkoknížat a carů až do Petra I. Velikého. Za jeho největší počín na poli historickém jsou však považovány *Staré dějiny ruské od vzniku ruského národa do smrti velkého knížete Jaroslava I. – čili do roku 1054*. Za zmínku určitě také stojí pojednání *O rozmnožení a zachování ruského národa*. V tomto spise se ukazuje, jak moc Lomonosovovi záleželo na blahu ruského národa, na rozvoji kultury, obchodu, vědy a řemesel. Co se týče ruského jazyka, vytvořil vědeckou gramatiku svým dílem *Ruská gramatika* (1755). *Rétoriku* z roku 1744 je zase možno považovat za první významnou učebnici ruské literární teorie. Položil základy nové ruské poezie, byl dramatikem a překladatelem.

Celá epocha 18. století, epocha rozvoje vědy v Rusku, je tedy spjata se jménem M. V. Lomonosova. Samozřejmě i před ním existovali v Rusku učenci, kteří také přispěli k rozvoji vědy. Lomonosov však byl výjimečný tím, že svou vědeckou činnost zaměřil jiným, novým způsobem. Zrození ruské vědy tak začalo teprve jím. Lomonosov se ovšem zaslouženého uznání nedočkal, nedostalo se zasloužené publicity ani jeho významným vědeckým pracím. Krátce před svou smrtí se mu však přece jen dostalo částečného uznání: koncem roku 1763 byl jmenován státním radou a v červnu 1764 ho navštívila sama carevna. Lomonosov byl pohřben na Lazarevském hřbitově

v Petrohradě. Jeho opravdová velikost a význam na poli vědy však byla dostatečně pochopena a oceněna až za dvě stě let po jeho smrti. Lomonosov tím, že spojil neobyčejnou sílu vůle s neobyčejnou silou rozumu, obsáhl všechna odvětví vzdělání. Touha po vědě byla nejsilnějším hlasem jeho duše, plné nadšení. Ať historii, řečnictví, mechaniku, chemii, mineralogie, umění či básnictví – vše poznal z vlastní zkušenosti a do všeho vnikl.

4. Vláda cara Petra III.

Dne 25. prosince 1761 (5. ledna 1762) zemřela carevna Jelitaveta Petrovna. Následujícího dne se ujal vlády Petr Třetí. Přední ruský historik zabývající se ruskými dějinami 18. století Nikolaj I. Pavlenko (*1916) je přesvědčen, že vstoupil na trůn neoprávněně. Jelizaveta Petrovna prý před svou smrtí napsala testament, podle kterého měl nastoupit na ruský trůn její vnuk Pavel Petrovič, který se narodil v roce 1754, resp. jeho matka Kateřina Alexejevna jako regentka (jedná se o budoucí Kateřinu II. a budoucího ruského cara Pavla I.).¹¹⁴

Petr III. se narodil v roce 1728 v Kielu, tehdejším hlavním městem šlesvicko-holštýnského knížectví. Petr byl synem jeho vládce – knížete Karla Friedricha. Jeho původní jméno proto znělo Karel Petr. Petrovi rodiče záhy zemřeli (roku 1739, když Petrovi bylo jedenáct let), a tak jej vychovával poručník – lübecký biskup. Činil tak v duchu obvyklém pro svoji dobu – poskytoval mu základní vzdělání příslušníka vyššího šlechtického rodu. Jednalo se o všeobecné vzdělání, které na panovnický post připravovalo jen málo.

Na sklonku roku 1741, když v Sankt Petěrburku nastoupila na trůn Jelizaveta Petrovna, Petrův život se náhle změnil. Jelizaveta Petrovna vědomá si tradice převratů na ruském panovnickém stolci a tradice sporů o jeho nástupnictví se od samotného počátku snažila nástupce určit. Protože byla bezdětná, hledala alespoň dočasné řešení, a to v nejbližším příbuzenském okolí. Její volba padla na syna její sestry Anny. Annu provdal Petr Veliký v roce 1725 za holštýnského vévodu ve snaze získat jeho prostřednictvím vliv ve Švédsku. A tak se, díky osudu, Petr stal následníkem dalších dvou evropských trůnů – holštýnského a švédského.

Na žádost Jelizavety Petrovny, která v něm spatřovala jediné možné pokračování dynastie Petra Velikého, byl Petr v roce 1742 převezen do Sankt Petěrburku, kde záhy získal titul velkoknížete a byl zvolán následníkem ruského trůnu. Aby ale mohl být v případě potřeby i faktickým vládcem, musel splnit dvě podmínky: ostantativně se přihlásit k pravoslaví a oženit se. První podmínku, byť i ryze formálně, Petr měl po celý život k pravoslaví vyslovený odpor, splnil velmi rychle. S druhou byly menší potíže, protože se Petr o ženy nezajímal. A tak se musela Jelizaveta chopit iniciativy. Při jednom

¹¹⁴ Srov. N. I. PAVLENKO, *Jekaterina Velikaja*, s. 14.

z diplomatických jednání s vyslancem pruského krále poznala dívku, která se jí zalíbila. Osobní sympatie podpořily politické aspekty, a tak ji Jelizaveta v roce 1744 vybrala Petrovi za nevěstu. Jednalo se, jak již bylo výše uvedeno, o anhaltsko-zerbtskou princeznu Sofii (Žofii) Frederiku Augustu. O rok později Sofie přijela do Sankt Petěrburku, přejala pravoslavné jméno Kateřina Alexejevna a za Petra se provdala.

Petr měl v oblibě vojenská cvičení. Protože mu však jen zřídka svěřili skutečné velení, většinu času trávil tím, že cvičil naslepo nebo s modely – cínovými vojáků. Petr byl typem osobnosti, která nebyla ochota tolerovat zvyky země, které měl vládnout. Striktně se držel toho, co se v mládí naučil, ruské pravoslavné zvyky mu byly cizí.

Kateřina byla v tomto smyslu jeho opakem. Byla ochotna a schopna se nové zemi a novým poměrům přizpůsobit. Snad k tomu přispívala i skutečnost, že Petr dával okatě najevo sympatie Kateřininým dvorním dámám, např. jak uvádí historik Milan Švankmajer, favoritce Jelizavetě R. Voroncovové (1739–1792), sestře Jekateriny (Kateřiny) R. Daškovové (1743–1810), dámě velmi blízké Kateřině Druhé. Petr v několika roztržkách s Kateřinou uvedl, že se rozvede a vezme si za manželku Jelizavetu Voroncovou. To by pro Kateřinu znamenalo zapuzení a v lepším případě vyhnání z Ruska, v horším žalářování nebo internování v klášteře. Důkazem, že tuto hrozbu myslí Petr vážně byl i text intronizačního manifestu, ve kterém se, zcela v rozporu s ruskou tradicí nehovořilo ani o Petrově manželce, ani o následníku trůnu.¹¹⁵

Petra uvedl (nikoli korunoval) do panovnické funkce novgorodský arcibiskup. Stalo se tak v Petrohradu, v Zimním paláci, kde mu také Vládnoucí senát a Státní rada přísahaly věrnost. Poté slavnostní kanonáda z Petropavlovské pevnosti ohlásila počátek vlády nového cara. Petr na Palácovém náměstí přijal hold Preobraženského, Semjonovského a Izmajlovského pluku. Večer, v duchu ruské tradice, uspořádal slavnostní večeři pro význačné osobnosti ruského impéria, vyslance a další vybrané činitele.

Carevna Jelizaveta brzy poznala Petrovy nectnosti a nepřipouštěla jej ke státnickým záležitostem. Přesto se Petr krátce po nástupu na trůn projevil jako státník – v únoru 1762 podepsal tři principiální ukazy: první, podepsaný 18. února, vešel do dějin jako *Manifest o svobodě šlechty*. Petr tím završil proces osvobození šlechty ze služební povinnosti vůči státu, resp. panovníkovi a osvobozoval ji ke svobodné dispozici s majetkem, tedy s půdou. Padla tím dřívější možnost, aby panovník odebral šlechtici majetek, pokud svoji službu řádně neplnil, a padl i zákaz šlechtického výjezdu za hranice a sloužení jinému než ruskému panovníkovi. Omezení bylo jen jediné. V případě války se musel šlechtic, byl-li za hranicemi, vrátit do Ruska a zapojit se do řad jeho obránců. Za tento „dar“ senát navrhl postavit Petru III. pomník z ryzího zlata. Pozitivním znakem Manifestu byla zejména skutečnost, že se šlechtici vrátili do svých venkovských domů a že se starali o jejich povznesení. Tím se zlepšila místní architektura a dokonce i kultura. Příkladem bylo Ostankino a Kuskovo hrabat Šeremetěvových.

115 Srov. N. I. PAVLENKO, *Jekaterina Velikaja*, s. 39.

Den po Manifestu o svobodě šlechty, tj. 19. února podepsal Petr III. ukaz *O sekularizaci církevní půdy*. Na rozdíl od šlechtických svobod tak završil proces zahájený Petrem Velikým. Jednalo se v něm o podřízení ruské pravoslavné církve státnímu dohledu. Veškerá církevní půda a církevní nevolníci tím přešli pod státní dozor. Ten mělo vykonávat speciální Ekumenické kolegium, které důsledně rozrušovalo obrovské užívání ruské pravoslavné církve seskupené zejména kolem klášterů.

Třetí Petrův ukaz se dotýkal instituce ruského politického systému. Petr jím 21. ledna zrušil Jelizavetinu Tajnou vyšetřovací kancelář („Tajnuju rozysknych del kancelariju“), která se během jejího panování změnila v tajnou policii. Ve stejné době povolil návrat raskolníkům, kteří v minulosti před represemi uprchli do vyhnanství. Toto opatření bylo potvrzeno krátce na to i Kateřinou II.: manifestem garantujícím cizincům přijíždějícím do Ruska svobodu vyznání byla tato svoboda uznána i raskolníkům.

Výše zmíněným ukazům předcházelo ještě jedno důležité rozhodnutí: dne 17. ledna Petr III. rozhodl o snížení daně ze soli. Potěšil tím prakticky všechny obyvatele Ruska, ale značnou měrou ochudil státní pokladnu. Ačkoli je Petr s oblibou líčen tak jak jej záměrně negativně vykreslila Kateřina ve svých pamětech – jako praxe neznalý podivín – způsob kompenzace snížení státních příjmů ukazuje na jasnou představu o chodu státu. Ovšem státu, který se již neměl držet tak striktně ruských a zejména pravoslavných tradic jako doposud. Petr III. totiž učinil to, čeho se obával i Petr I.: sáhl na majetek ruské pravoslavné církve. Petr III. byl luterán a nikdy nedal sebemeně najevo, že by byl ochoten tendovat k pravoslaví. Ještě jako následník trůnu se pravoslavným rituálům posmíval a dával ostentativně najevo, že se mu nelíbí. Pohrdal církevními symboly. Krátce po nástupu na trůn zakázal uctívat ikony a přikázal všechny ty, které nezobrazovaly Krista, odstranit z kostelů. Neúcta k pravoslavné víře a církvi byla také důvodem, proč Petr jako ruský panovník nikdy nepřemýšlel o tom, že by se nechal korunovat. Naopak vážně uvažoval o tom, že by nechal na moskevském kremelském náměstí postavit luteránský chrám.

Většina historiků ruských dějin 18. století tvrdí, že Petr III. neměl žádnou vládní koncepci. Paradoxně k tomuto názoru však Petr III. během několika dní uvedl do praxe tolik reforem, jako snad jen Petr Veliký. Kdyby tímto tempem pokračoval, jistě by jej několikrát násobně předčil. Petr III. však všechny reformní ukazy mohl podepsat jen proto, že byly připraveny již za jeho předchůdkyně. Ta např. již měla připravený manifest o šlechtické svobodě, ale nestačila jej podepsat. Podobně měla připraveny i další ukazy; ukaz o sekularizaci církevního majetku nepodepsala z obav před zlobou církve (byla silně věřící) a ukaz o zrušení tajné rady nepodepsala proto, že se obávala hněvu těch, kteří byli jejími členy.

Pokud bychom však přece jen připustili, že Petr III. neměl v ruské vnitřní politice koncepci, pak v zahraniční politice jasno nepochybně měl. Ostatně jeho německý původ jaksi přirozeně predestinoval jeho vztah k německé šlechtě. Jí se také týkala největší část amnestie, kterou Petr krátce po nástupu na trůn, v duchu tradice, vyhlásil. Např. Ernest

Biron se mohl vrátit z vyhnanství v Jaroslavi do Sankt Petěrburku, stejně jako se mohli vrátit ze sibiřského vyhnanství generál Münnich či lékař Lestok (1692–1767).

Petr byl velkým obdivovatelem Friedricha Velikého, v jehož intencích přál aktivitě pruské šlechty na ruském území. A nejen aktivitě pruské šlechty. Pruská armáda byla jeho vzorem nejen, co se týče organizace. Rozkázal, aby byly v Rusku zavedeny stejné uniformy a pruský výcvik. Zrušil tradiční carskou osobní stráž, kterou od doby Petra I. tvořili vybraní vojáci Preobraženského pluku, a nahradil ji holštýnskými kyrysníky. Největší změnou patrně bylo jmenování svého strýce Jiřího Ludvíka Holštýnského (?), otce prvního vévody oldenburgského Petra I. (1755–1823–1829) vrchním velitelem ruské armády. Problémem zejména bylo, že Jiří Ludvík měl minimální vojenské zkušenosti.

Největším nepřitelem Petra III. ovšem bylo Dánsko, protože prý stále škodilo Švédsku. Naopak Petrovým největším přítelem a vzorem bylo Prusko, konkrétně jeho král Friedrich II. Veliký. Petrova úcta k Friedrichovi zacházela tak daleko, že zprávu o svém nástupu na ruský trůn mu Petr zaslal ještě téhož dne, kdy vstoupil na trůn. O tři dny později propustil všechny pruské zajatce a v únoru 1762 doručilo velké poselstvo cara Petr III. pruskému králi deklaraci o mírových vztazích s cílem ukončit všechny válečné operace. Zdánlivě pozitivní mírový krok měl pro Rusko fatální důsledky. Byl zcela nečekaný pro dosavadní ruské spojence, kteří se tím dostali do úzkých. Rusko nezískalo očekávanou finanční injekci v podobě kontribucí. Petr III. na to však nehleděl. V dubnu 1762 uzavřel s Pruskem jednostranný mír a přikázal, aby ruská vojska opustila Prusko. Na počátku června tak mohla být mezi Ruskem a Pruskem uzavřena smlouva o spolupráci. Její součástí byla dohoda o vzájemné podpoře v polské, dánské a holštýnské otázce, resp. otázce následnictví v těchto zemích. Vzhledem k pruským ambicím na Šlésvicko obsazené Dánskem 28. června 1762 předal ruský vyslanec v Dánsku oznámení o vyhlášení války. I když válka nevypukla, trpělivost carových poddaných přetekla. Bojovat za vzdálené Prusko a ještě kvůli zcela pro Rusy nezajímavému Šlésvicku nechtěl nikdo. Bylo by tedy divu, kdyby proti Petrovi nevypuklo nějaké spiknutí. To se však rodilo již delší dobu. Působily na něj zejména zvěsti, že se Petr připravuje nahradit ruské pravoslavné protestantismem, zničit svaté ikony a přikázat ruským kněžím holit si vousy. Připomeneme-li si Kateřiny obavy, aby se s ní Petr skutečně nerozvedl, stane se formování protipetrovského spiknutí ještě zřejmějším.

V noci z 27. na 28. června 1762 přijel do Sankt Petěrburku člen tohoto spiknutí Alexej G. Orlov (1737–1808), bratr Kateřině velmi blízkého Grigorije G. Orlova (1734–1783). Společně s Kirilem G. Razumovským (1728–1803) a Nikitou I. Paninen (1718–1783) zaktivovali Izmajlovský pluk, který hned ráno 28. června holdoval Kateřině jako samoděržavné panovnici. Byla to mj. reakce na emotivní projev, v němž Kateřina shromážděným vojákům sdělila, že jí, jejímu synovi Pavlovi a na prvním místě ruské zemi a její pravoslavné církvi hrozí smrtelné nebezpečí. V devět hodin přijela Kateřina do Kazanského chrámu, před níž defillovaly další elitní jednotky – semjonovský a preobraženský pluk. I ony jí provolaly slávu, opět jako již samoděržavné panovnici. Mezi tím

v reakci na Kateřinina slova o nebezpečí, jež hrozí Rusku a pravoslavné církvi totéž učinili členové Vládnoucího senátu a Posvátného synodu. Teprve nyní Kateřina reagovala konstatováním, že vedena božskou prozřetelností se podvoluje a vyslyší přání svých věrných poddaných, aby se ujala vlády.

Členové Vládnoucího senátu a Posvátného synodu poté rozhodli vyslat do Petřehofu, kde se nacházel právě svržený car Petr, ozbrojenou delegaci. Petr se pokusil o odpor, ale jen krátce. Hledal oporu v kronštadské pevnosti. Když pochopil, že její obránci stojí na Kateřinině straně, podepsal svoji demisi. Nechal se zatknout a pod ochranou gardy vedenou Alexejem Orlovem poslat do městečka Ropša nedaleko Sankt Petěrburku, které si vybral jako místo svého exilu. Po několika dnech přišla z Ropši zpráva, že Petr zemřel. V oficiálních zprávách se hovořilo o nemoci a o nešťastné shodě okolností. Petr však byl s největší pravděpodobností uškrten. Zda se tak stalo na vyslovený Kateřinin rozkaz, není jasné, většina historiků, mezi nimi i Milan Švankmajer a Robert Massie tvrdí, že s největší pravděpodobností ano.¹¹⁶

Skutečnost, že Petr III. byl v Sankt Petěrburku sesazen tentýž den, kdy jeho vyslanec odevzdal oznámení o vyhlášení války Šlesvicku, bylo jen shodou okolností. Výsledkem delších příprav však byl právě vyhlášený manifest, oznamující všemu ruskému lidu nástup Kateřiny, toho jména druhé, na místo samoděržavné panovnice. Manifest koncipoval Kiril Razumovskij.

Petr III. nebyl korunován, a i když byl vnukem Petra Velikého, nemohl být pochován v petrohradské petropavlovské katedrále, tedy tam, kde byli pohřbeni bývalí carové a carevny ruského 18. století. Petrovy pozůstatky byly proto uloženy v nedalekém Něvském klášteře, kde již byla pochována matka svrženého a stále ještě vězněného Ivana Šestého, Anna Leopoldovna. Pruský král Friedrich Veliký prý o několik let později prohlásil, že Petr III. se nechal sesadit z trůnu, jako když posíláte dítě do postele.¹¹⁷

5. Vláda carevny Kateřiny II.

Ruská carevna Kateřina II. (1729–1762–1796) pocházela z nevelkého německého knížectví Anhaltu-Zerbstu. Její otec působil v diplomatických službách pruského krále. Obdobnou roli plnila i jeho manželka, Kateřinina matka. Ta se zejména angažovala při rusko-pruských jednáních, která ji přivedla společně s její dcerou do Sankt Petěrburku. Ruská carevna Jelizaveta I. si ji natolik oblíbila, že ji v roce 1744 vybrala za manželku svému synovci Petrovi, kterého krátce po svém nástupu na trůn určila za následníka trůnu.

¹¹⁶ Srov. Milan ŠVANKMAJER, *Kateřina II. Lesk a bída impéria*. Praha 2001, s. 50–55; R. K. MASSIE, *Kateřina Veliká*, s. 110–121.

¹¹⁷ Srov. Tamtéž, s. 277.

Poté, co se Kateřina stala snoubenkou následníka trůnu, přestěhovala se do Sankt Petěrburku k carskému dvoru natrvalo. Nejprve se seznamovala s ruským způsobem života, s jeho církevními i světskými zvyklostmi. Pak se začala učit rusky. Přestože ve znalostech ruštiny i ruských tradic dosáhla téměř dokonalosti, po celý život u ní přezívaly komplexy z pobytu v cizím prostředí. Komplexy byly zřejmě hlavním důvodem jejího zájmu o francouzskou vědu a vzdělání, tehdy nejnस्पělejší a nejdokonalejší v Evropě a pokusů zprostředkovat jejich výsledky ruskému prostředí. Ruská akademie později vydala její spisy v deseti objemných svazcích, v nichž byl zvláště patrný vliv francouzských osvícenců Denise Diderota (1714–1783) a Françoise Marie Aroueta zvaného Voltaira. Zajímavostí z jejího života je, že neměla v oblibě hudbu. Prý proto, že jí připomínala jejího manžela Petra a jeho opilecké seance. Pravdou ale také je, že vůbec neměla hudební sluch. Ačkoli svým vnukům Alexandrovi a Konstantinovi poskytla všeobecné vzdělání, neztotožňovala se se skutečností, že se učili hrát na housle. Hudba a divadlo ovšem patřily k největším potěšením ruské šlechty 18. století. A nejen potěšením. Při koncertech, plesech i divadelních představeních se projednávaly významné, dokonce i nejvýznamnější společenské a státnické záležitosti. Opět podotkneme, že Rusko v tom nebylo mezi evropskými zeměmi v 18. století výjimkou. V tomto způsobu jednání vynikal především francouzský dvůr. Nevymykala se mu dokonce ani velká mezinárodní jednání. I když se vídeňský kongres ukončující napoleonské války uskutečnil až v letech 1814–1815, byl zřetelnou ukázkou, jak představitelé evropských monarchií kolorovali projednávání klíčových mezinárodních otázek: bály a plesy střídaly koncerty; diplomaté absolvování všech takto „povinných“ akcí někdy jen stěží zvládali.¹¹⁸

Kateřina II. rozhodně neměla počátek své vlády snadný. Jedni jí vyčítali, že upřela nástupnické právo synovi Petra III. Pavlovi Petroviči, jiní, že legitimním nástupcem Petra III. by měl být neprávem vězněn Ivan Šestý. A nejen, že vytýkali, ale i mluvili takovým způsobem, že by se mohlo zdát, že se formovalo nové, tentokrát spiknutí proti Kateřině, jehož cílem je detronizovat „Němku“, která nemá ani kapku ruské pravoslavné krve. Natož vznešené krve romanovské. Kateřina byla nejistá, musela se zajímat o všechny zprávy o opozici, spiknutí či nepokojích. Věřit mohla jen málokomu. Ostatně měla historický precedens svých předchůdců či předchůdkyň; i ti, kteří se tvářili jako pevná opora a lísali se do carevniny přízně, mohli být jejími nepřáteli.

V Kateřinině životě lze rozlišit dvě odlišné etapy. Hranicí mezi nimi byla polovina roku 1762, kdy se Kateřina stala ruskou carevnou. V první etapě žila v iluzích, že v ruské společnosti je možné leccos změnit, zejména že ji lze sblížit se západní Evropou. Když se stala carevnou, stalo se jejím hlavním úkolem udržet a posílit impérium. Tomu podřídila všechnu svoji aktivitu, a i když i nadále zvažovala možnosti reform, které by Rusko přiblížilo Evropě, nikdy je již nepromýšlela do takové hloubky, jako dříve. Přesto, nebo snad právě proto, si Kateřina brzy získala potřebnou autoritu, a upevnila si moc.

118 Srov. Luboš TARABA, *Videňský kongres. Salony. Kuloáry. Budoáry*. Praha 2002, s. 62–66.

Za její vlády pak Rusko dosáhlo nesporných ekonomických i politických úspěchů, a to jak při prosazování velmocenských cílů, tak i v rozvoji vnitřních společenských a ekonomických sil říše.

Skutečnost, že se Petr III. nenechal korunovat, považovala Kateřina za jeho fatální pochybení. Ale také za svoje velké vítězství. Masy věřily v zázračné nadpřirozené schopnosti pomazaného panovníka a jakákoli násilná změna vůči němu byla interpretována jako počátek Sodomy a Gomory. Svoji korunovaci prosazovala tak rychle nikoli kvůli honosnosti akce, ale kvůli symbolu, který byl s tímto aktem spojen. A tak ve svém případě již týden po svém nástupu k moci zřídila korunovační komisi v čele s jedním z nejvýznamnějších politických činitelů jelizavetinského období, vrchním prokurátorem Vládnoucího senátu v letech 1740–1760, který za Petra III. upadl v nemilost, Nikitou Ju. Trubeckým (1699–1767). Akt její korunovace měl výrazně posílit její pozici. Kateřina se nechala korunovat, přesněji vyjádřeno se korunovala, protože ruští carové si na rozdíl od západní tradice sami posazovali korunu na hlavu, v září roku 1762. Pro tento akt byla vyrobena nová mnohem honosnější koruna než ta předchozí: měla padesát osm velkých a 4.878 malých diamantů, 389 karátový smaragd a mnoho perel.

Nástup Kateřiny II. na carský trůn byl opět provázen rozsáhlou amnestií. Tentokrát se dotkla nejen civilního, ale i vojenského rezortu. Navíc byli mimořádně povýšeni a odměněni ti, kteří se vyznamenali při její intronizaci a v bojích Sedmileté války, nejvíce Grigorij Orlov, údajný, nebo, jak tvrdí např. Massie, skutečný Kateřinin mileneček. Obdržel prý padesát tisíc rublů.¹¹⁹

Součástí carevniny amnestie bylo zřízení komise, která měla přezkoumat rozsudky, u nichž bylo vzneseno pochybení. Propustila sice nejvěrnější Petrovy úředníky, žádným represáliím je však nevystavila.

Po Kateřinině převzetí moci si ruská pravoslavná církev začala okamžitě nárokovat navrácení veškerého majetku zabaveného jí jejím předchůdcem. Kateřina proto Petrova nařízení v srpnu 1762 zrušila, podepsala prohlášení, jímž anulovala rozhodnutí Petra III. o vyvlastnění církevní půdy, ale nehodlala se vrátit do časů Jelizavety Petrovny, která se snažila bohatstvím a privilegií, která udělovala církvi, vykoupit odpustky hříšců, kterých se v životě dopustila. Během Jelizavetiny vlády získala ruská pravoslavná církev značnou moc, pozemky i nevolníky. Kateřina ale nechtěla jít za rámec vymezený pravoslavné církvi Petrem Velikým – církev se má pod vedením státu podílet na budování blaha a zvyšování vzdělání v Rusku. K tomu nepotřebuje žádné ohromné statky a nevolníky, kterých v té době náleželo k církevní půdě na milión. Kateřina proto sice v červenci 1762 nařídila senátu, aby sepsal církevní majetek kvůli jeho vrácení církvi, ale současně senát záukolovala, aby navrhl další postup ve vztahu církve ke státu. Výsledkem několika návrhů, mezi nimiž nechybělo ani vehementní obhajování toho, aby církev mohla libovolně s veškerým svým majetkem nakládat podle své libovůle, se stala nová sekula-

119 Srov. R. K. MASSIE, *Kateřina Veliká*, s. 292.

rizace církevní půdy: carským výnosem z 26. února 1764 se církevní půda a veškerý církevní majetek stály majetkem státu a církev se stala v podstatě státní institucí. K tomu se přidala skutečnost likvidace klášterů. Z původních téměř šesti set jich zbylo jen o málo více než sto padesát.

Na jaře roku 1763 Kateřina zahájila svoji první velkou inspekční cestu po říši. Byla důkazem, že Kateřina po Rusku ráda a často cestovala. Nejprve navštívila Jaroslavl a Rostov, v dalším roce Rigu, Vyborg a Revel, v roce 1767 Simbirsk, Saratov a Kazaň. Ráda cestovala i v pozdějších letech. V této činnosti zcela připomínala Petra Velikého. V něčem se však od něj přece jen lišila. Kdežto Petr často cestoval inkognito nebo s malými družinami, Kateřina měla ráda pompéznosti. Pavlenko označoval její cestu za pokus o římské triumfální cesty mající za úkol každého na první pohled omráčit velkolepostí. I v tomto smyslu však rozvíjela kult Petra Velikého. V duchu tradice ruské velkoleposti nechala na důkaz své oddanosti postavit ke stému výročí nástupu Petra I. na ruský trůn (roku 1782) u ústí řeky Něvy jeho ohromnou bronzovou sochu. Tvrdí se, že měla symbolizovat velikost ruského impéria a směr jeho optimálního rozvoje (v jedné ze svých básní ji opěvoval v roce 1836 i Puškin – *Mědnyj vsadnik, Bronzový jezdec*).

Říši, kterou carevna zdědila, byla veliká co do rozlohy, nikoli však co do ekonomického postavení. Nejen, že hospodářsky byla značně rozdrobená, ale především většina těch obyvatel, kteří tvořili hodnoty, byla ve velmi špatné sociální situaci. Přitom za Kateřiny II. se definitivně odstranila služebná závislost šlechty. To však jen znásobilo požadavky kladené na nevolníky. Nejen, že jejich daně musely suplovat to, co dříve dostával stát od šlechty, ale navíc rostly požadavky i samotné šlechty. Přitom Rusko bylo rozhodující měrou založeno na zemědělství. Ještě koncem 18. století tvořilo městské obyvatelstvo pouze čtyři procenta všeho obyvatelstva.

Cílem Kateřiny bylo přetvořit Rusko v monarchii, ve které se bude vše řídit podle jasných a zřetelných zákonů. Protože věděla, že základem hospodářství je práce, předsevzala si, že se bude intenzivně věnovat postavení rolníků. Jejím cílem přitom nebylo ulehčit rolníkům, ale kodifikovat jejich práva a povinnosti. Kvůli tomu se za Kateřiny postavení nevolného obyvatelstva vlastně zhoršovalo: za její vlády vzrostla jen daň z duše více než čtyřnásobně, zatímco počet obyvatel vzrostl jen dvojnásobně. Na konci vlády Kateřiny II. odváděli nevolníci formou daně z duše (podušnaja podať) státu osm miliónů rublů. Známy je její výrok: „*Postavení rolníků je tak kritické ... že je třeba postupovat velmi opatrně, abychom neurychlili i bez toho dostatečně hrozící nebezpečí*“. Způsob, který zvolila pro jeho řešení, byl však v mnohém rozporný: začala tím, že 14. prosince 1766 vydala manifest, na základě kterého svolávala delegáty z celé Rusi, aby se podíleli na práci na novém soupisu zákonů říše. Komise pro svod zákonů („Uložnaja komissija“) nebyla Kateřininým dítětem. Její kořeny tkvěly v roce 1754, kdy ji na návrh Petra Šuvalova nechala zřídit Jelizaveta Petrovna. Jelizavetina komise zasedala nepravidelně téměř deset let. Byla však pouhým elitářským sdružením několika vybraných jedinců, kteří nebyli ochotni spět ke konkrétním závěrům. Proto byla její činnost v roce 1764 zastavena. Nová, Kateři-

nina komise se sešla k prvnímu jednání roku 1767 v Granátovém sálu moskevského kremlského paláce za účasti 564 členů zastupujících vládní orgány, šlechtu, města a svobodné rolníky za předsednictví senátora, generála Alexandra I. Bibikova (1729–1774).

Nevolné rolnictvo, které tvořilo podle historika Pavlenko 53 procent obyvatelstva ruského impéria, zastoupeno nebylo. Údajně prý jejich požadavky zastupovali jejich vlastníci, tj. šlechtici. Šlechta a města volila svoje delegáty přímo (z jednoho újezdu jeden šlechtický delegát, stejně jako z města, bez ohledu na jeho rozlohu a počet obyvatel). Po jednom delegátu vysílaly státní orgány, především Vládnoucí senát a Posvátný synod. Volby delegátů svobodných rolníků byli třístupňové – vesnice (volost'), ujezd, provincie. Vesnice a ujezd vybírali jen voliče do vyššího stupně. Ve všech kategoriích směli volit jen starší třiceti let. Zvolení delegáti museli být ženatí, mít děti a být bezúhonní. Proces volby probíhal na shromáždění, kterému předsedal administrativní představitel příslušné jednotky. Hlasovalo se o konkrétní navržené osobě vhozením kuličky do schránky rozdělené na dvě poloviny – na jedné volím, na druhé nevolím. Rozhodovala nadpoloviční většina odevzdaných „hlasů“. Okamžikem zvolení získával delegát jakousi „poslaneckou imunitu“. Nesměl být zatčen ani souzen bez výslovného carevnina pokynu. Na rozdíl od dřívějších jednání Zemského sněmu se musel na jednání dostavit na vlastní náklady a hradil si také náklady pobytu.

Delegáti na jednání komise přivezli na půl druhého tisíce „nakazů“ tj. žádostí, návrhů a proseb ke změně postavení rolníků. (Např. delegát archangelských rolníků I. Čuprov přivezl na pět set návrhů.) Původním záměrem bylo, aby tyto nakazy usnadnily jednání. Jejich obsah byl však natolik rozporný, že nemohl vést k žádným závěrům. Na jedné straně se navrhovalo zrušení nevolnictví, na druhé jeho prohloubení.

Sama Kateřina připravila pro jednání komise tzv. *Velkou instrukci* („*Bolšoj nakaz*“), již dala podtitul zpověď mého zdravého rozumu. Stylizovala se přitom do role objektivního vykladače, co si Rusko přeje. Využila k tomu Montesquierovy myšlenky roubované na britský konstitucionalismus, ale konstatovala, že nové zákony musejí odpovídat historickým zvláštnostem každého národa. Odvolávala se proto na vojenskou instrukci (nakaz) Petra I. vymezující obsah a formy ruského samoděržaví – samoděržavný panovník, senát, kolegia, Posvátný synod a na jím deklarovanou neomezenou moc ruského panovníka. V duchu dobové zvyklosti přitom akcentovala nutnost, aby panovník všechna svá rozhodnutí činil v zájmu optimálního rozvoje ruského státu a ruského národa. Panovník se měl maximálně starat o výchovu a vzdělání lidu. V tom také Kateřina spatřovala ideál osvícenského panovníka.

Ruský národ Kateřina ve Velké instrukci klasifikovala jako evropský národ, který si přeje samoděržavnou formu vlády. Její představitel je povinen činit vše pro blaho lidu a v souladu s platnými zákony. Všichni občané mají právo činit to, co dovolují zákony. Stát se musí starat o nárůst obyvatelstva, o zvyšování porodnosti a bránění dětské úmrtnosti. Stejně tak se stát musí starat o rozvoj obchodu a výroby, o vzdělání a výchovu lidu v duchu zákonů a křesťanské lásky.

Další části instrukce se dotýkaly práv a povinností, přestupků a trestů vymezených podle stavovské hierarchie. Obecně se Kateřina kriticky vyjádřila jen k doposud příliš častému užívání trestu smrti. Rovnost, kterou ve Velké instrukci deklarovala, jí byla míněna ve smyslu poměrování všem stejnými zákony. Sociální nerovnost považovala Kateřina za přirozenou a ve své podstatě i nezbytnou. O zrušení nevolnictví hovořila jako o velmi vzdálené budoucnosti. V duchu představy obvyklé pro 18. století se ho bála kvůli strachu z toho, že se svobodní rolníci rozutečou a nebude, kdo by obhospodařoval doposud statkářskou půdu. Svobodu sice připouštěla, ale pouze jako možnost každého obyvatele ruského impéria činit to, co mu povolují zákony.

Již první diskuse kolem Kateřinina nakazu ukázaly, že Kateřininy formulace mohou být jen stěží přijaty. Historiografie se většinou kloní k názoru, že neodpovídaly ruským podmínkám. Byly pouhým teoretickým zamyslením nad něčím, k čemu mělo Rusko velmi daleko. Britský konstitucionalismus a Montesquerovo osvícenství byly velmi daleko vzdálenými vizemi. Britský historik Martin Malia (1924–2004) tvrdí, že Kateřinina instrukce byla typickým neřešitelným dilematem ruských panovníků 18. století – snaha o evropeizaci, která by Rusko umožnila držet krok s rychle se rozvíjejícími evropskými zeměmi, a snaha o udržení autokracie.¹²⁰ Ruský historik Nikolaj Pavlenko je jiného názoru. Tvrdí, že Kateřinina instrukce byla zcela v intencích ruského stylu a že odpovídala Kateřině snaze zlepšit politický, hospodářský a sociální chod Ruska. Dodává, že poprvé byla vytištěna v den zahájení jednání Uložnoj komisii, tj. 30. července 1767 a že od té doby byla až do Kateřininy smrti vydána ještě sedmkrát, vždy v minimálně pětitisícovém nákladu a dokonce přeložena i do všech hlavních evropských jazyků.¹²¹

Komise přesto jednala o Kateřině instrukci, stejně jako o dalších návrzích téměř rok. Jednání probíhala v plénu i v komisích. Plénu předsedal maršál, ale skutečnou hlavou jednání byl Kateřinin blízký spolupracovník, vrchní prokurátor Vládnoucího senátu Alexandr A. Vjazemskij (1727–1796).

Návrhy Kateřiny proto byly při jednání respektovány. Každý den byl z jednání pořizován zvláštní zápis a jejich výtah byl pravidelně předkládán carevně, která se samotného jednání neúčastnila. Dávala však návrhy a podněty k dalším jednáním, takže vlastně vytvářela jakýsi scénář, podle něhož se v komisích i plénu jednalo. Přesto se Kateřině vlastní návrh nepodařilo prosadit. Mezi jednotlivými skupinami delegátů se projevovaly vážné názorové rozdíly. Např. soudobý ruský historik Michail M. Ščerbatov (1733–1790) vystupoval s velmi emotivní obhajobou cti a slávy ruské aristokracie a jejich privilegií. Byl přesvědčen, že Kateřinská doba byla epochou mravního úpadku. Ctí a slávou se prý ruská společnost vyznačovala jen v předpetrovském období. Kateřina II. prý k tomu opustila hlavní zásadu – lpět na boží tradici – a vnesla do nezpochybnitelných dogmat lidské váhání. Rusko prý může nyní spasit

120 Srov. Martin MALIA, *Russia under western Eyes. From the Bronze Horseman to the Lenin Mausoleum*. Cambridge, Massachusetts, London 1999, s. 50.

121 Srov. N. I. PAVLENKO, *Jekaterina Velikaja*, s. 119.

jen to, že si šlechta udrží svoje postavení a že bude moci v pevné jednotě s panovníkem určovat další osud impéria. Naopak jiný ruský historik Alexej Ja. Polenov (1738–1816) vystoupil s ostrou kritikou šlechtické svévole a zneužívání obchodu s rolníky pro vlastní obohacení a navrhoval omezit šlechtická práva. K tomu přistupovala rozpornost Kateřininých teoretických vyjádření ve vztahu k ruské praxi. To vše zabránilo, aby se něco z Kateřinina návrhu, nebo jiných návrhů uplatnilo v závěrech. Výsledkem jednání tudíž nic, kromě hromady popsaných papírů, svodek, nebylo. Komise se po ročním jednání, na konci roku 1768, kdy musela Kateřina začít myslet na válku s Osmanskou říší, pokojně rozešla.

Jednání komise ukázalo, že je sice zájem o to, aby se postavení rolnictva změnilo, ale že by se tak mělo stát, aniž by byl narušen stávající politický a ekonomický systém. To nebylo možné. A tak bylo řešení rolnické otázky odloženo na neurčito. Přitom platilo nařízení z roku 1760, kterým získala šlechta právo posílat rolníky mladší čtyřiceti pěti let doživotně do vyhnanství na Sibiř na základě konstatování o drzém chování. Roku 1765 toto právo Kateřina zpřesnila tím, že šlechtici mohli posílat na Sibiř rolníky na dobu, kterou sami určili. V tomtéž roce schválila žádost admirality, aby šlechtici mohli posílat provinilé rolníky na nucené práce na galéry. Ukazem z roku 1767 bylo rolníkům výslovně zakázáno předkládat stížnosti na své pány. Každá taková stížnost byla jednotně potrestána nucenými pracemi na Sibiři. V roce 1775 bylo výslovně zakázáno propouštět nevolníky. Ve spojení s tzv. *Darovacím listem šlechtě* tak bylo legalizováno výsadní právo šlechty nabývat a prodávat rolníky s půdou i bez ní. Postavení šlechty se tím velmi zvýraznilo, neboť na základě ukazu Petra III. o svobodě šlechty z roku 1762 byla šlechta zbavena povinné služby panovníkovi a nesměla být tělesně trestána.

Podcenění rolnické otázky ve smyslu potřeby řešit ji cestou shora vyžadovalo, aby vláda potlačila všechny pokusy o její řešení zdola. Jen mezi léty 1762 a 1772 muselo vojsko čtyřicetkrát vystoupit proti místním rolnickým bouřím. V roce 1771 vypuklo dokonce rolnické povstání označované jako morová vzpoura („čumnoj bunt“) v samotné Moskvě. Příčinou byla morová nákaza, na kterou umíralo až devět set osob denně. Manufaktury, doly i státní instituce přerušily činnost. Nic se však nelepšilo. Z nemoci byli obviňováni lékaři a ve snaze zachránit se přicházely tisíce Moskvanů do kostelů líbat podle starodávneho zvyku ikony. Za nejvíce spásnou byla považována ikona Bohorodičky. Měla mít zázračné léčitelské schopnosti, a tak se jejím polibkem chtěli Moskvané spasit. Kvůli velkému zájmu byla ikona vynesena z chrámu a připevněna na bránu do moskevské části Kitaj-gorod. Polibky se však nákaza šířila ještě rychleji. Moskevský metropolita let 1768–1771, arcibiskup Amvrosij, světským jménem Andrej Štěpanovič Zertis-Kamenskij (1708–1771) to pochopil a rozhodl se ikonu odstranit. Věřil v sílu své autority. Svým činem však jen vyprovokoval povstání, jehož se stal obětí. Ačkoli se Amvrosij před rozvášněným davem schoval do kláštera, byl z tohoto posvátného místa vytažen a zavražděn. Povstání dosáhlo takové síly, že vojenský velitel Moskvy, přední ruský vojenský činitel Sedmileté války Petr S. Saltykov (1698–1772) záhy sděloval

carevně Kateřině II., že situace se zcela vymkla jeho kontrole a je vůči ní zcela bezmocný. Z obavy o vlastní život i on opustil Moskvu.

Kateřinu vyvedl z traumatu, že není schopna moskevskou situaci řešit, až její favorit Grigorij G. Orlov. Tvrdil, že pořádek v Moskvě obnoví a zastaví i epidemii. Rozhodl se k tomu maximálně využít znalosti lékařské vědy, včetně skutečnosti, že Kateřina v roce 1763 založila lékařskou akademii, kde se vzdělávali ruští lékaři a lékárníci. Využil rovněž skutečnosti, že Kateřina současně, podle jejího vyjádření, do doby, než bude v Rusku dostatek vzdělaných lékařů, najímala zkušené odborníky ze zahraničí. Za jejich práci je odměňovala mimořádně velkým platem i doživotní rentou.¹²² Díky podpoře lékařů, dohledu nad jejich prací a důslednému užití desinfekce se mu podařilo epidemii zastavit. Proti povstalcům vystoupil tvrdě: čtyři vůdcové byli popraveni.

Roztříštěná místní povstání však neměla větší naděje na úspěch. Navíc se proti feudálnímu hnutí rolnických mas snažila vláda čelit nejen silou zbraní, ale i tím, že potlačování bouří nezřídká provázela potrestáním úředníků, kteří se dopouštěli zbytečného násilí. Vytvářela demagogickou víru lidu v dobrou matičku carevnu, která chrání rolníky a trestá zlé úředníky a statkáře. Uměle podněcovaný lidový monarchismus byl však dvojsečný. Záhy se o tom přesvědčila vláda ze zpráv, které začaly v roce 1773 docházet z jihovýchodních oblastí říše. Mezi bouřícími se jajickými kozáky se objevil donský kozák Jemeljan Pugačov, který se prohlásil za cara Petra III., kterému se prý podařilo uprchnout z vězení. Prohlášení se za Petra III. nebylo ničím neobvyklým. Jen za období 1764–1774 je známo sedm jiných případů. Jenomže důvodem povstání jajických kozáků byla jejich nespokojenost s odnímáním privilegií a podřizování obecným vojenským povinnostem organizovaným vojenským kolegiem (např. jejich vysídlování na Kavkaz). Tedy podstatně hlubší a závažnější příčina.

Povstání, jemuž se Pugačov postavil do čela, bylo tak velkým, že jej Kateřina označila za děs 18. století. Nebylo divu. Vždyť zachvátilo území srovnatelné s velikostí celé střední Evropy (Tambovská, Sibiřská, Nižněnovgorodská a Orenburská gubernie). V říjnu 1773 obsadila Pugačovova třítisícová armáda Orenburg. Vojenské jednotky, které byly proti ní poslány, byly na počátku listopadu poraženy, přičemž část vojáků se přidala na stranu povstalců. Kateřininým vojskům tehdy velel generál Vasilij A. Kar (1730–1806)¹²³. Kateřina proto nechala v listopadu 1773 zorganizovat nové jednotky, jejichž velení svěřila generálu Alexandru I. Bibikovovi. Bibikov byl veteránem z pruské

122 Podotkněme, že Kateřina učinila v lékařské péči i další kroky. V Moskvě např. založila ústav pro nalezence a přílehlou nemocnici pro matky – rodičky. Založila rovněž nemocnice specializující se na léčbu pohlavních nemocí. Roku 1775 nařídila, aby každé guberniální město mělo svoji všeobecnou nemocnici a v každé volosti (okresu) byl praktický lékař, chirurg a lékárník.

123 Vasilij Kar, ač generál, měl s bojem v poli jen malé zkušenosti. Vrcholem jeho předchozí kariéry byla funkce hlavního šikovatele petrohradských rekrutů. Později se však projevil jako výborný organizátor zemědělských prací. Jeho panství, které koupil od knížete Borise V. Golicyna v Kalužské oblasti patřilo k nejefektivnějším v Rusku.

i polské války, který si získal věhlas i jako předseda Zákonomádné komise. Stále probíhala válka s Osmanskou říší, a tak nebylo možné proti povstalcům poslat větší vojska. Bibikov ale obdržel neomezenou moc nad všemi civilními i vojenskými úřady v oblasti zasažené povstáním a obdržel prakticky všechny možné volné vojenské jednotky. Ani těm se však zpočátku příliš nevedlo, a to zejména proto, že Pugačov zvolil taktiku úniku. Když se např. Bibikov přiblížil ke Kazani, Pugačov obsadil Samaru. Pugačov se cítil silný, a tak začal vydávat jménem Petra III. carské manifesty. Na jejich základě se k němu přidávaly další tisíce rolníků.

V březnu 1774 se však karta začala obracet. Generál Alexandr I. Bibikov v březnu 1774 porazil část Pugačovových vojsk u pevnosti Tatiščeva a po řadě dalších úspěšných střetů další ruský generál Ivan I. Michelson (1740–1807) další část Pugačovových vojsk u Čornogo Jara v astrachaňské oblasti. Záhy tím ruská vojska získala zpět Orenburg. Pugačov se dostal do defenzívy, ale boje ještě pokračovaly. Nakonec byl Pugačov v srpnu 1774 zrazen vlastními kozáky: aby se kozáci před vládními orgány zachránili a vykoupili si milost, vydali Pugačova vládnímu vojsku. Pugačov byl převezen do Moskvy, tam souzen a odsouzen k trestu smrti. Kateřina II. projevila humanismus. Zrušila rozsudek trestu smrti čtvrcením. Jemeljan Pugačov byl 10. (21.) ledna 1775 popraven v Moskvě civilizovaněji – usekli mu hlavu. První i jeho druhá žena, stejně jako jeho děti byly odsouzeny k doživotnímu žaláři ve vzdálené Korelské pevnosti nacházející se na severozápadě Ruska.

V povstaleckých vsích byl každý desátý obyvatel vybraný losem popraven a půda, kde stál Pugačovův dům, byla posypána solí na znamení, že nemá již nikdy být obdělávána. Jméno Pugačova mělo být navždy zapomenuto. Ještě potomky měla obcházet hrůza při pomyslení, že by se mohli vzbouřit proti všemocnému samoděržaví.

Aby se zdálo, že řešení rolnické otázky zcela neodložila, svolala Kateřina v průběhu další své vlády zvláštní komise zabývající se tímto problémem ještě osmkrát. Nikdy však dále, než ke konstatování tristní situace v zemědělství, nedospěla.

Přímým výsledkem Pugačovovy rebelie byla reforma administrativní správy, k níž došlo na podzim roku 1775. Předcházela jí Kateřinin manifest o principu řízení provincií ruské říše („*Učrežděnija dla upravlenija gubernij Vserossijskoj imperii*“), který Kateřina vydala v listopadu 1775. V návaznosti na něj se z dosavadního systému provincií, který byl zřízen Petrem I., vytvářelo nejprve dvacet pět a později až padesát gubernií přímo podléhajících ústřední správě. (Rozdělení na padesát gubernií existovalo až do konce 19. století.) Provincie jako správní jednotka byly zrušeny. Základem nového dělení nebyla rozloha, ale počet obyvatel: nejprve čtyři sta padesát tisíc až šest set tisíc, později tři sta tisíc až čtyři sta tisíc. Ani v tomto směru však nepanovala důslednost – moskevská gubernie spravovala dva miliony 230 tisíc obyvatel, kdežto např. archangelská jen 438 tisíc. Uvnitř každé gubernie byly zřízeny ujezdy s dvaceti až třiceti tisíci obyvatel. Každý ujezd představoval jakýsi okres tvořený volostmi, který se ještě dělil na ekonomické jednotky – dvory, tedy jakási hospodářství.

V čele gubernie stál gubernátor nebo vrchní (generální) gubernátor označovaný občas za carevnina náměstka. Tyto funkce byly jmenovány panovníkem většinou z řad vysloužilých významných vojenských činitelů. V dané oblasti měl nejvyšší administrativní a soudní pravomoc (předsedal guberniální správě a všem stavovským soudům), řídil policii i vojsko dislokované v příslušné oblasti. Do jeho kompetence spadal také dohled nad dodržováním zákonů v dané oblasti. K naplňování správních úkolů si vytvářel guberniální správu v čele se dvěma poradci. K naplňování daňových povinností mu pomáhala „kazjonnaja palata“, která se rovněž starala o příjmy a výdaje celé gubernie, tedy o jakýsi guberniální rozpočet. V jejím čele stál vicegubernátor. Na chodu správních i daňových správ se podílela místní šlechta, která měla v guberniích panovníkem zaručenu omezenou samosprávu.

V čele ujezdů, jejichž počet obyvatel se pohyboval mezi dvaceti pěti tisíci a čtyřiceti tisíci, stáli podobně jako v čele měst „gorodničij“, tentokrát ve významu českého ekvivalentu – hejtmani – a jejich správní kancelář. I v té zasedala vybraná šlechta. Jednou z generálních gubernií byla Ukrajina, resp. Malá Rus, která se dělila na tři gubernie. Generálním gubernátorem Kateřina jmenovala hraběte Petra A. Rumjanceva (1725–1796), který se vyznamenal tím, že dal podnět k vytvoření tzv. *Rumjancevovské opisi*, což bylo všeobecné sčítání ukrajinského lidu s cílem zjistit jeho majetek a nárok na stavovská práva (zejména kozáci). Podle Rumjancevova příkladu Kateřina uvažovala o celoruském sčítání lidu, vzhledem k jiným aktuálnějším záležitostem k němu však nedošlo.

Od roku 1785 se do správy ujezdů zapojili všichni šlechtici ujezdu, a to tím, že na ujezdních shromážděních volili delegáty, kteří pak zasedali v guberniálním shromáždění („gubernskoje pravlenije“). To se dělilo na komoru státních záležitostí („kazjonnaja palata“) a komoru soudních záležitostí. Kromě toho vedlo guberniální rodové knihy, do kterých se zapisovali všichni šlechtici dané gubernie podle urozenosti. Důležitou činností správních celků – od gubernií po ujezdy – bylo soudnictví. Soudy byly stavěny na stavovském principu.

Města byla spravována odlišně – městskými magistráty, jejichž vyšší instancí byly guberniální magistráty. V jejich čele stál městský hejtman („gorodničij“). Spravování měst dále upřesňovalo nařízení z roku 1782 o policejních komisařstvích, tzv. *Ustav blagočinija*. Každé město se jím dělilo podle počtu dvorů na části a na čtvrtě. Každá část měla dvě stě až sedm set dvorů, a čtvrtě po padesáti až sto dvorech. V čele každé části stál policejní náčelník, který byl podřízen městskému policejnímu komisařství. To mělo na starosti kontrolu pohybu zboží, kontrolu obyvatel a vysídlování nepohodlných či neoprávněně usedlých obyvatel, kontrolu bezpečnosti, boj proti hazardním hrám a nepovoleným shromážděním. Soudní záležitosti se ve městech předávaly městskému stavovskému soudu. V čele každé čtvrti působil policejní dohlížitel („nadziratel“) a jeho pomocník. Policejní náčelník, policejní dohlížitel a jeho pomocník byli řízení městskou správou – „Upravou blagočinija“ –, v čele s „gorodničím“. Uprava dohlížela i na řádný průběh trhu, stav cest, mostů, hazardní hry a různá shromáždění. Ustav rovněž upřes-

ňoval povinnosti obyvatel měst a způsob jejich chování na veřejných prostranstvích a v kostelích.

V průběhu reformy bylo povýšeno 215 vesnic na město, většinou se však tak stalo jen na základě přání jeho obyvatel. V mnohých nebylo pro tento čin ani dostatek obyvatel ani symptomů městského života (zejména řemeslo a obchod).

Cílem Kateřininy správní reformy byla správní decentralizace a unifikace. Všechna ruská území se nyní spravovala jednotným systémem, do něhož byla začleňována i nově získaná území, měla však povinnosti vlastní správy. Tím se Rusko stalo unitárním státem bez jakéhokoli náznaku federálních či autonomních práv.

Bezprostřední součástí správní reformy se měla stát reforma ruského soudnictví. Kromě teritoriálního rozdělení soudů bylo provedeno i stavovské rozdělení. Problémem však bylo, že v Rusku zatím neexistovali právníci, kteří by byli schopni takovéto úřady naplnit. A tak pokus o rozdělení soudů zůstal jen podnětem, který se začal naplňovat až v 19. století. Stejně tak tomu bylo i v případě Kateřinou zřízených smírčích soudů, které měly v každé gubernii řešit sporné soudní případy a bdít nad dodržováním zákonnosti. Ruský memoárista Vinskij označil reformu ruského soudnictví za loutkové divadlo. Jistě měl pravdu. Nicméně nelze pochybovat o tom, že Kateřina těmito reformními kroky dala impuls, který se v celostátním měřítku pokusily rozvinout na přelomu 18. a 19. století osobnosti jako byl Alexandr A. Bezborodko nebo Michail M. Speranskij.

Třetí, opět především z hlediska impulsu, významnou součástí správní reformy bylo nařízení o společenském opatrování („obščestvennoje prizrenija“), kterým se v každé gubernii zřizovala instituce, která se měla věnovat organizování lidového školství, sirotčinců, chudobinců a nemocnic.

Kateřininy cílem bylo vybudování policejního státu. Tento, v současnosti negativní výraz, byl ve druhé polovině 18. století chápán v pozitivním smyslu. Vyjadřoval stát, ve kterém existují nejen jasná pravidla, ale i formy pro jejich kontrolu a vynucování. A především takový stát, který se vměšuje do každodennosti svých obyvatel, a to proto, aby veškeré jejich působení bylo optimální. Jak pro stát, tak pro ně samotné. O subjektivitě hodnocení, co je optimální pro stát a co pro jeho „poddané“, není třeba pochybovat.

Od počátku své vlády Kateřina věnovala pozornost školství, vědě a osvětě. V roce 1764 vydala memorandum o zavedení nového moderního vzdělávání, do něhož měli být zahrnuti všichni obyvatelé ruského impéria. V šedesátých letech se však pozitivních změn dočkalo jen školství určené šlechtické elitě. V roce 1764 tak vznikla v Sankt Petěrburku při Akademii umění Vzdělávací společnost pro šlechtičny („*Vospitatělnoje občestvo dvuchot blagorodnych děvic*“) – sídlo našla ve Smolném klášteře podle toho zkrácený název Smolnyj institut známý z novodobé historie tím, že v jeho budově od 4. srpna 1917 zasedal Petrohradský sovět a Ústřední výkonný výbor sovětů dělnických a vojenských zástupců – a v Moskvě vznikl obdobně jen pro šlechtičny Vzdělávací dům. Postupně se ale rozšiřovala Kateřinina péče o sirotky, vdovy a invalidy. V roce 1782 nechala zřídit Komisi pro vytvoření učilišť pod vedením rakouského pedagoga

srbského původu Theodora Ju. Jankovič de Mirijevo (1741–1814). Komise vytvořila plán na vytvoření jednotného školství, na jehož základě byla v ujezdnicích městech tvořena dvouletá a v guberniálních městech čtyřletá učiliště. Vyučovala se na nich matematika, zeměpis, dějepis, fyzika, architektura, ruština a cizí jazyk. Nejvýznamnější reformou v tomto směru ovšem byl zákon o lidovém vzdělávání, který zavedla v roce 1786. Na jeho základě se v Rusku začala tvořit síť základních a středních škol.

Kateřina II. usilovala o přeměnu Ruska v právní stát. Pochopitelně právní stát středověkého typu. Každý stav měl mít svoje osobité zákony, nicméně, měl se jimi řídit bez ohledu na výsady, které jeho příslušník mohl získat. Výsledkem toho byla darovací listina, tzv. žalovannaja gramota šlechtě a žalovannaja gramota městům z dubna 1785.

Žalovannaja gramota šlechtě potvrzovala všechna práva, která ruská šlechta získala v průběhu století. Fakticky ukončovala proces reglementace práv a povinností ruské šlechty zahájený Petrem Velikým. Uvádělo se v ní např., že šlechtic může být zbaven šlechtického titulu jen na základě soudního rozhodnutí a že soudit šlechtice může jen šlechtický soud. Šlechtě se jí potvrzovalo právo dobrovolné služby a právo svobodně vycestovat za hranice. Stejně tak se jí potvrzovalo právo na movitý a nemovitý majetek, který jí mohl být odňat jen na základě soudem prokázaného závažného trestného činu. Ani pak však šlechta nesměla být tělesně trestána.

Darovací listina šlechtě završila proces formování ruské šlechty jako privilegovaného stavu. Svědčilo o tom i pojmosloví – napříště se oficiálně ruská šlechta označovala jako vznešené – „blagorodnoje“ dvorjanstvo.

Darovací listina městům vymezovala měšťany jako zvláštní stav se zvláštními právy a povinnostmi. Ve městě se stejně jako v guberniích zaváděla kniha obyvatel, resp. kniha měšťanů, do níž se zapisovalo opět podle urozenosti. Zvláštní skupinu tvořili nejbohatší měšťané, tj. „imenityje“ (velmi vážení, slovnutí) „graždane“ a příslušníci gild. Titul měšťan byl stejně jako šlechtický titul dědičný. Bohatší měšťané nesměli být tělesně trestáni. Již zákonem z roku 1775 bylo vymezeno, že kupcem může být jen ten, kdo vykáže minimální roční obrat ve výši pěti set rublů. Kupec však byl osvobozen od rekrutské povinnosti a byl osvobozen od podušnoj podati (daně z duše). Platil jen daň z příjmu.

Obdobné povinnosti měli i ostatní měšťané. Darovací listina jim mj. vymezovala právo na zřízení profesních cechů. Navíc si měšťané směli volit orgány městské samosprávy – městskou dumu v čele s jejím předsedou.

Darovací listinu městům („*Žalovannaja gramota gorodam*“) Kateřina II. udělila roku 1785. Společně s ní vydala *Listinu o právech a výsadách měst ruského impéria* („*Gramota na prava i vygody gorodam Rossijskoj imperii*“). Podle ní se veškeré obyvatelstvo ruských měst dělilo do šesti stavů:

- 1) movití měšťané – s kapitálem nad padesát tisíc rublů (především představitelé města)
- 2) vlastníci půdy a domů (především šlechtici, duchovní a státní úředníci)

3) kupci s kapitálem nad jeden tisíc rublů – dělili se do tří gild:

- a) s kapitálem nad deset tisíc rublů,
- b) nad pět tisíc
- c) do pěti tisíc

4) řemeslníci zapsaní v ceších

5) inostranci a inogorodci

6) posadskije ljudi.

„Posadskije ljudi“, tedy měšťané, byli rozděleni na kupce a řemeslníky. Kupci i řemeslníci byli obdobně jako v západní Evropě, byť by se tam již toto rozdělení přežívalo: kupci byli rozděleni do gild, řemeslníci spojeni do cechů. Ve městech vznikaly magistráty, kterými měli být řemeslníci a kupci kontrolováni. Všechny obyvatele měst přitom rozdělovali do dvou skupin – na regulérní a neregulérní obyvatele. Mezi regulérní patřili kupci, řemeslníci a průmyslníci, mezi neregulérní neboli „podlé“ obyvatelé měst bez majetku.

Listina o právech a výsadách měst ruského impéria ustanovovala městskou samosprávu složenou ze tří částí:

- 1) všeobecná městská дума („obščaja gorodskaja дума“),
- 2) šestihlasá дума („šestigliasnaja дума“)
- 3) shromáždění měšťanů („sobranije gorodskogo občestva“)

Účast na shromáždění měšťanů měli povolenu jen ti, kdo byli schopni platit daň z duše alespoň ve výši padesáti rublů za rok, což odpovídalo zhruba kapitálu pět tisíc rublů. Chudší a příslušníci třetí gildy kupců měli účast zapovězenou. Shromáždění volilo představitele města (starostu, případně ve větších městech další důležité osoby pro řízení samosprávy). Všeobecná městská дума byla volena všemi měšťany. Její kompetence nebyly velké. Věnovala se téměř výhradně hospodářským otázkám města a volila zástupce do šestihlasé dumy. Tu tvořili po jednou zástupci z každého stavu města. Věnovala se rovněž hospodářským otázkám, případně dalším nepolitickým záležitostem důležitým pro chod města. Vedle této samosprávy ovšem existoval městský magistrát, který podléhal kontrole, dohledu i jmenování gubernátora a jeho úředníků, tedy carem jmenované státní správě. Magistrát byl nad samosprávu nadřazen a také její činnost kontroloval.

Kromě těchto dvou darovacích listin vznikl obdobný projekt pro státní rolníky. Také tito rolníci měli dostat orgány samosprávy, vlastní soudy atp. Rolnická darovací listina však nespátřila světlo světa. Kateřina se totiž obávala, že by vyvolala jak nespokojenost rolníků, že jim nezrušila nevolnictví, tak šlechtu, že vytváří precedens pro jejich svéprávnost.

Po ukončení prací s darovacími listinami Kateřina II. rozhodla o zahájení soupisu všech stávajících zákonů. Ten však byl realizován až díky Speranskému ve dvacátých a třicátých letech 19. století. Nicméně Kateřina stačila alespoň naznačit vymezení úkolů státních institucí. Nejvyšší instancí měl být pochopitelně ve všech záležitostech panov-

ník. Měl mít výhradní právo vydávat, měnit a rušit zákony, vyhlášovat válku a uzavírat mírové smlouvy, řídit zahraničně politickou činnost, udělovat hodnosti, tituly, milosti a individuální privilegia. Kateřina potvrdila dědičnost trůnu po mužské linii. V případě, že přímý mužský potomek chyběl, přecházel trůn na bratra, resp. jeho mužské potomky. Dědictví po ženské linii nemělo být napříště přípustné.

Ostatní státní orgány neměly panovnickou činnost omezovat, ale jen ji doplňovat. V tomto směru byla např. chápána činnost Senátu jako garanta dodržování zákonů. Na tuto činnost Senátu se Kateřina připravovala od počátku vlády. Již v roce 1763 jí předložil Nikita Ivanovič Panin projekt navrhuující reformovat senát a zřídit novou instituci – Imperátorskou radu. Panin navrhoval rozdělit senát na šest oddělení s přesně vymezenou pracovní činností. V podstatě mělo jít o dozor nad několika příbuznými kolegií. Co se týkalo Imperátorské rady, pak jí chtěl Panin překonat favoritismus a obsadit radu nejschopnějšími lidmi. Rada měla být tvořena šesti lidmi, resp. čtyřmi státními sekretáři řídicími nejdůležitější sféry státní politiky (vnitřní, vnější, vojenské a námořní záležitost). Kateřina sice i tento návrh přijala, rozšířila však počet členů Imperátorské rady na osm (Bestužev, Razumovskij, Voroncov, Šachovskij, Panin, Černyšev, Volkonskij a Grigorij Orlov). Odmítla užívat pro ně označení ministři, a označila je nikoli za Imperátorskou radu, ale za Nejvyšší tajnou radu, přesněji Radu u nejvyššího dvora („Sověť při vysočajšem dvore“), která pak v sobě kumulovala jak některé zákonodárné tak některé vládní funkce. Většina historiků ji označuje za významnou předchůdkyni moderních státních institucí, v Rusku Státní rady a Kabinetu ministrů.¹²⁴

6. Nikita Ivanovič Panin

Zrod společenského hnutí byl důležitý pro ruské politické myšlení jako celek, předchůdce liberalismu nevyjímaje. Vzhledem k výše popsaným předpokladům pro rozvoj společenského a politického myšlení, neudivuje fakt, že v kateřinské epoše vznikla celá řada projektů, které se zabývaly otázkou omezení panovnické moci, případně rozšíření politických práv některých vrstev obyvatelstva a které formulovaly variantní či alternativní názory k převládajícím politickým ideám. K takovým projektům patřily i návrhy vypracované Nikitou I. Paninem (1718–1783), na nichž spolupracoval i jeho sekretář Denis I. Fonvizin (1744/1745–1792) a po smrti Nikity Ivanoviče i jeho bratr Petr I. Panin (1721–1789).

Nikita Panin zaujímal různé významné státní posty, z nichž klíčové byly dva – velvyslanec ve Švédsku a vychovatel velkoknížete Pavla Petroviče, pozdějšího cara Pavla Prvního. Během působení ve Švédsku v letech 1748–1760 se začal zajímat o vládní uspořádání různých evropských zemí a stal se přívržencem konstituční monarchie. Ve stejné době vstoupil i do zednářské lóže, což se výrazně podepsalo na formování jeho názo-

124 Srov. A. B. KAMENSKIJ, *Ot Petra I do Pavla I*, s. 417.

rů.¹²⁵ Jako zkušený diplomat se ihned po návratu do vlasti rychle zapojil do dvorských intrik, které se točily hlavně kolem nástupnictví po Jelizavetě Petrovně, jejíž smrt se vzhledem k carevninu zhoršujícím se zdravotnímu stavu očekávala v dohledné době. Panin patřil k iniciátorům palácového převratu, který vynesl na trůn Kateřinu Druhou. Vědom si vratké pozice nové panovnice (nikoliv nepodobné té, ve které byla Anny Ivanovna v roce 1730) jí předložil svůj konstituční projekt, v němž uplatnil nabyté znalosti politických teorií a praktické zkušenosti s jednou z nejvyspělejších evropských politik – švédskou. Projekt předpokládal zřízení Imperátorské rady („Imperatorskij sovet“), která měla posílit právní kontrolu nad rozhodováním panovníka. V pozdějších přepracovaných a rozšířených variantách se objevil i návrh na zavedení zvláštního statutu pro Senát, který by mohl vznášet námítky a připomínky k rozhodnutím panovníka a provádět kontrolu nad carskými rozhodnutími. Je třeba podotknout, že s podobným návrhem nepřišel pouze Panin, ale i další ruští politici činitelé. Mezi věrchuškou se tedy rodily představy o omezení moci samoděržavného panovníka.

Kateřina II. si byla dobře vědoma závažnosti dokumentu, který jí Panin předložil k podpisu. Již na počátku své vlády však ukázala, že umí být obratná politička. Paninovi dala zprvu příslib, že reformu tak, jak ji navrhuje, provede (dokonce návrh podepsala), a dokonce vyzvala Panina, aby se pustil do rozšiřování původní verze projektu.¹²⁶ S rostoucí jistotou své pozice si však Kateřina Paninovo omezení vlastní moci rozmyslela a projekt odmítla. Dokonce v roce 1763 vydala zákaz předkládání jakýchkoli takových či podobných projektů. Zcela pak takové projekty vzaly za své po té, co panovnice započala svoji osvícenskou „zákonománii“.¹²⁷

Panin se však svých nadějí na „konstitučně-monarchické“ či aspoň v podobě zřetelně vymezené monarchistické Rusko nevzdal a dál, nyní už jen tajně, pracoval na přípravě základních zákonů státu (pojem konstituce se v té době v Rusku nepoužíval). Jejich realizace chtěl dosáhnout po převzetí vlády následníkem – Pavlem Petrovičem, jehož vychovatelem byl už za Jelizavety Petrovny a velký vliv si na něj zachoval i za Kateřiny II.; Panin např. doprovázel velkoknížete a jeho manželku na velké okružní cestě Evropou v letech 1781–1782.¹²⁸ Na konečné verzi návrhu základních zákonů se kromě

125 Velký důraz na význam Paninovy účasti v zednářském hnutí klade ruská badatelka N. V. Minajeva. Srov. Nina V. MINAJEVA, *Nikita Ivanovič Panin. Voprosy istorii*, 2001, 7, s. 71–91.

126 Paninovy návrhy srov. v edici *Konstitucionnyje projekty v Rossii*, s. 222–246. Zde též srov. historické komentáře na s. 108–109.

127 Šlo o manifest *O vospreščenii rassuždenij i tolkov, odnosjaščichsja do pravitel'stva*. Srov. Andrej N. MEDUŠEVSKIJ, *Demokratija i avtoritarizm*, s. 296–300.

128 Mezi Kateřinou II. a jejím synem Pavlem panoval velmi specifický vztah, zapříčiněný tím, že de facto po narození byl Pavel matce odebrán a jeho výchovu řídila vládnoucí Jelizaveta Petrovna. Syn se tak matce odcizil a po nástupu Kateřiny II. na trůn ho navíc postupně užíral paranoidní strach podporovaný některými vůči Kateřině opozičně naladěnými osobami, a sice že dopadne stejně jako jeho otec Petr III., aby se nemohl stát nástrojem převratu vedeného proti Kateřině. Toto odcizení se dále prohlubovalo tím, že se Kateřina zachovala stejně k Pavlovým dětem jako kdysi Jelizaveta k jejím a odebrala mu syny, na jejichž výchovu v duchu vlastní politiky dohlížela.

Nikity Panina podílel i jeho sekretář Denis I. Fonvizin a také Paninův mladší bratr Petr I. Panin. Výsledek společné práce, jejíž součástí byly i dvě verze nástupnické řeči (resp. manifestu), představil Petr Panin následníkovi trůnu v roce 1784. V předložených dokumentech se přepokládalo, že panovník při nástupu na trůn vyhlásí monarchii se základními zákony (ústavou) a dále také přislíbí právní reformu zahrnující zavedení mnoha svobod, mj. svobodu vyznání a konání bohoslužeb (při vyloučení sekt), právo na svobodu konat nezakázané a zákonem dovolené, zákonná úprava nevolnictví atd. Pokrokový návrh zůstal však jen na papíře a v době nástupu Pavla I. na trůn již žádný z jeho tvůrců nežil. Pavel realizoval pouze právní uspořádání carského nástupnictví ukazem z roku 1797.¹²⁹

Konstituční návrhy připravené Paninem a jeho spolupracovníky nebyly sice dostupné širokému okruhu čtenářů, přesto zcela nezapadly. S Paninovými názory souhlasili někteří členové zednářského hnutí – Alexandr B. Kurakin (1752–1818), vychovávaný společně s Pavlem I., zaujímající za jeho vlády post vicekancléře a později působící jako diplomat, dále Nikolaj V. Repnin (1734–1801), významný vojenský činitel a diplomat kateřinského období, generál Dmitrij A. Golycyn (1734–1803), autor prací z oboru filozofie a politické ekonomie, člen ruské Akademie věd a řady mimoruských akademických a vědeckých spolků a společností, kontra admirál Nikolaj S. Mordvinov (1754–1845), jeden z nejvýznamnějších námořních velitelů kateřinského období, později první ministr námořních sil a nejvýznamnější představitel ruského ekonomického liberalismu první třetiny 19. století, a další. Paninovy návrhy byly známy i Alexandru I. a následně předány i Mikuláši Prvnímu.¹³⁰

Paninovy myšlenky se dostaly k širšímu okruhu čtenářů zprostředkovaně díky jeho sekretáři Fonvizinovi, významné osobnosti ruského literárního a kulturního života poslední třetiny 18. století. Fonvizin (někdy též von Visin) proslul především jako komediograf, nicméně dramatická tvorba zahrnuje jen část jeho tvůrčí činnosti. Podílel se na překladech, jimiž si Rusko osvojovalo evropskou tvorbu (překládal mj. i Voltaira). Jeho umělecká a politicko-společenská činnost šla ruku v ruce. V reakci na neúspěch kateřinské Zákonodárné komise napsal komedii *Brigadir* (Brigadýr, 1769), která je považována za první ruskou komedii týkající se společenských mravů a jež kromě nedostatků jednotlivce kritizuje také společnost.¹³¹ Později (1781) vznikla komedie *Nedorosl* (Výrostek), v níž se zaměřil na nevolnictví jako hlavního viníka problémů Ruska, kritizoval šlechtické vychovávání a vzdělávání. Úzce spolupracoval se spisovatelem Nikolajem I. Novikovem (1744–1818), přispíval do jeho časopisů a také do časopisů založených Kateřinou Druhou. Řadu svých kritických a satirických příspěvků napsal anonymně a ne všechny jsou nám známy. V roce 1769 se stal

129 Srov. M. M. SAFONOV, *Konstitucionnyj projekt N. I. Panina – D. I. Fonvizina*. In: *Vospomogatel'nyje istoričeskije discipliny*. Svazek 6, Leningrad 1974, s. 261–281.

130 Srov. N. V. MINAJEVA, *Nikita Ivanovič Panin*, s. 80–81 a především s. 89.

131 Mimo jiné v komedii paroduje bezduché přejímání všeho francouzského ruskou elitou.

sekretářem N. Panina a společně s ním pracoval na reformních projektech.¹³² Bratři Paninové Fonvizinovi natolik důvěřovali, že po smrti obou v roce 1783, resp. 1789 přešly veškeré dokumenty a listiny týkající se konstitučních projektů k Fonvizinovi. Ten část označenou titulem *Dlja vručenija gosudarju imperatoru Pavlu Petroviču (Předat panovníkovi imperátoru Pavlu Petroviči)* odevzdal dle předchozí dohody vrchnímu prokurátorovi Vládnoucího senátu a jeho prostřednictvím do Zimního paláce. Většina dokumentů – nejspíš kompletní konstituční projekt – ovšem zůstal v rodině Fonvizinů. Když se synovec Denise Ivanoviče, syn jeho mladšího bratra Michail A. Fonvizin (1788–1854) zapojil v roce 1816 do prvního z děkabristických spolků, mohli se děkabristé seznámit s těmito dokumenty. Prokazatelně ovlivnil D. I. Fonvizin svojí prací *Rassuždenija o nepremennyh gosudarstvennyh zakonach (Pojednání o nezbytných státních zákonech)* předního děkabristu Nikitu M. Mura-jova (1796–1844) při sepisování jeho *Konstituce*.¹³³

Výše zmíněné Fonvizinovo *Pojednání* představuje jeho vrcholné dílo v oblasti politického a společenského myšlení. Vznikalo v letech 1780–1783, tedy ve stejné době, kdy Fonvizin s Paninem pracovali na závěrečných redakcích jejich konstitučních projektů, k nimž *Pojednání* představuje úvod a vysvětlení. Fonvizin vycházel z teorie přirozených práv a společenské smlouvy. Panovník ve jménu společenského blaha musí vládnout podle zákonů. Bez pravidel či nezbytných („nepremennyh“) zákonů je postavení státu a status panovníka slabý. Jestliže se stát stane tyraníí (tj. poruší společenskou smlouvu), má národ právo na odpor proti násilí. Právo vlastnit považoval Fonvizin za největší blaho státu a národa; podle uplatnění tohoto práva lze podle něj poměřovat všechna státní uspořádání a jejich systémy zákonů. Text mj. obsahuje i kritiku některých nedostatků tehdejší společnosti a vlády v Rusku. Fonvizin podobně jako mnoho dalších pokrokových myslitelů té doby kritizoval nevolnictví, jako vlastnický systém, který se protíví přirozenému zákonu a v němž je každá osoba buď tyranem nebo otrokem.¹³⁴ Přestože Fonvizinův text zahrnuje mnoho pokrokových myšlenek, zároveň ukazuje, že Rusové v chápání některých západoevropských pojmů zaostávali. Jestliže Fonvizin hovořil o občanech („graždanach“) měl na mysli šlechtu a měšťanstvo, tedy minoritu mezi obyvateli Ruska. Fonvizin požadoval zmíněné svobody pro šlechtu a měšťanstvo. Právě oni měli právo protivit se vůli tyranského panovníka. Toto pojmové chápání bylo v ruském politickém myšlení konce 18. a počátku 19. století běžné.¹³⁵

132 K jejich spolupráci srov. A. STRIČEK, *Denis Fonvizin*. Rossija epochi prosveščeniya. Pervod s franc. J. Dem'janova, A. Kamenskij. Moskva 1994, s. 281–374.

133 Srov. N. V. MINAJEVA, *Nikita Ivanovič Panin*, s. 89.

134 Srov. Denis I. FONVIZIN, *Sobranije sočinienij v dvuch tomach*. Tom vtoroj. Moskva 1959, s. 254–267.

135 *Liberalizm v Rossii*. Otvetstvennyje redaktory V. F. Pustarnakov, I. F. Chudušina. Moskva 1996, s. 89; T. V. Andrejeva, *Formirovanije obščestva kak social'nogo instituta, evoljucija političeskij ponjatij „obščestvo“ i „obščestvennoje mnenije“ v konce XVIII–pervoj treti XIX vv.* In: *Vlast', obščestvo i reformy v Rossii (XVI-načalo XX v.)*. Materialy naučno-teoretičeskoi konferencii 8–10 dekabnja 2003 goda. Redakcionnaja kolleģija: L. A. Verbickaja et al. Sankt-Peterburg 2004, s. 7–22.

Za autorova života nebyl text publikován. Společně s dalšími dokumenty, jak bylo zmíněno výše, se dostal do Zimního paláce i do děkabristických kruhů. Fonvizin byl stejně jako Panin svobodný zednář, takže se dá předpokládat, že s jeho textem byli obeznámeni stejně smýšlející členové zednářské lóže, tj. osoby, jímž prezentoval svůj dokument i Panin a které jsem představil výše. Dokument se dále šířil v různých opisech. Alexandr B. Kurakin byl po palácovém převratu v roce 1801 pověřen rozříděním osobních dokumentů Pavla I., mezi nimiž se nacházely i listiny pocházející od Panina a Fonvizina. Kurakin si z nich nechal zhotovit několik kopií, které šířil dále, mj. i k významnému reformátoru doby cara-imperátora Alexandra I. Michailu M. Speranskému.¹³⁶

Za Kateřininou reformou Senátu následovala reforma správního řízení na Ukrajině. Kateřina se rozhodla zlikvidovat hejtmanský systém. Úkolu se měl ujmout dosavadní ukrajinský hejtmán Kirill Razumovskij. Cílem měla být petrohradská unifikace řízení a centralizace. Dne 10. listopadu 1764 dostal Senát návrh ukazu o zřízení maloruského kolegia v čele s Petrem A. Rumjancevem-Zadunajským (1725–1796). Jeho moc v sobě zahrnovala předsednictví kolegia a vedení generálního gubernatoriátu.

Nejvyšší soudní moc a současně i zákonodárnou aktivitu měla mít nově Nejvyšší soudní komora rozdělená do tří komor. Pod její kontrolní činnost spadal rovněž nejvyšší hrdelní soud a nejvyšší soudy jednotlivých stavů. Výkonnou moc měla mít Říšská rada („Imperatorskij sovet“), jejíž členy měl navrhopvat Senát a jmenovat panovník. Říšská rada vznikla v roce 1769 na návrh Kateřinina poradce Nikity I. Panina, nikoli však ve smyslu vládní instituce, ale jako vojenský poradní orgán v době, kdy Rusko začalo znovu bojovat s Osmanskou říší. Po skončení války sice Kateřina uvažovala o jejím přebudování ve vládní instituci, jíž by předsedala, do praxe však tuto myšlenku nikdy nevedla.

Reformy Kateřiny II. přispěly k rychlému rozvoji řemesla a průmyslu. Uvádí se např., že se v průběhu vlády Kateřiny II. zvýšila produkce sukna, kožených výrobků, galanterie a skla osmkrát. Rostla i produkce zemědělství, již v roce 1763 Kateřina rozhodla o vývozu pšenice. Rozvoj se však nedál kvalitou, ale množstvím práce. Změnit extenzivní charakter na intenzivní se nepodařilo ani Svobodné ekonomické společnosti, která byla založena s cílem zkoumat a uvádět do praxe moderní agronomické formy.

Kromě pšenice se z Ruska za Kateřiny II. vyvážel tradiční vývozní artikl, jako bylo dřevo, konopí a kožešiny, ke kterému přibýly kovy, sukno a plátno. Zahraniční obchod vzrostl za Kateřiny čtyřikrát. K rozvoji obchodu přitom přispívalo zřizování ruských konzulátů ve významných zahraničních obchodních střediscích a uzavírání mezinárodních obchodních smluv. Zahraniční obchod probíhal většinou po moři. Protože Rusko stále ještě mělo jen jeden velký námořní přístav – Archangelsk – rostl její zájem o černo-mořské pobřeží. Nevýhodou rovněž bylo, že Rusko nemělo vlastní obchodní loďstvo, kvůli čemuž se většina obchodu musela odbývat prostřednictvím britských lodí.

136 Srov. N. V. MINAJEVA, *Nikita Ivanovič Panin*, s. 89.

Za Kateřiny II. se rovněž rychle rozvíjel obchodní styky mezi jednotlivými oblastmi ruské říše. Začaly se organizovat všeruské jarmarky. V roce 1769 se v Rusku poprvé objevily papírové peníze. Rozvoji ekonomiky měly sloužit banky, jejichž vlastníkem byl až do poloviny 19. století výhradně stát. V roce 1769 byly zřízeny šlechtická a kupecká banka, které začaly o rok později přijímat úspory. V roce 1786 byla zřízena Státní úvěrová banka. Státních peněz však bylo stále málo. Když nestačily ani papírové peníze, Rusko si poprvé vypůjčilo v zahraničí. Následkem byla inflace a další znehodnocování peněz.

Ve starší historické literatuře se setkáváme s představou, že za Petra I. bylo vytvořeno „tělo“ moderního Ruska, kterému se za Kateřiny II. dostalo i „ducha“. Skutečný stav byl mnohem prozaičtější. Rozvoj vzdělanosti a ruské kultury poloviny 18. století byl poznamenán ostrými kontrasty, jako ostatně i ostatní oblasti života velké říše. Zatímco carský dvůr a nejvyšší vládní špičky se zcela evropeizovaly a carevna oslňovala své okolí a Evropu svým vzděláním, dotkl se tento vývoj ostatního Ruska stále ještě málo. Elementární školství se rozvíjelo přes různé vládní příkazy jen pozvolna a převážně jen ve městech. A to i přesto, že Kateřina v roce 1764 vydala memorandum o zavedení nového moderního vzdělávání, do něhož měli být zahrnuti všichni obyvatelé ruského impéria. V šedesátých letech 18. století se však pozitivních změn dočkalo jen školství určené šlechtické elitě. Již bylo uvedeno, že v roce 1764 tak vznikla v Sankt Petěrburku při Akademii umění Vzdělávací společnost pro šlechtičny („*Vospitatel'noje obščestvo dvuchst blagorodnych děvic*“) – sídlo našla ve Smolném klášteře známém z novodobé historie tím, že v jeho budově od 4. srpna 1917 zasedal Petrohradský sověť a Ústřední výkonný výbor sovětů dělnických a vojenských zástupců – a v Moskvě vznikl obdobně jen pro šlechtičny Vzdělávací dům. Postupně se ale rozšiřovala Kateřinina péče o sirotky, vdovy a invalidy.

Zopakujme, že v roce 1782 nechala Kateřina zřídit Komisi pro vytvoření učilišť. Po dohodě s Josefem II. (1741–1765–1790) ji řídil rakouský pedagog Fjodor (Theodor) Ju. Jankovič de Mirijevo. Komise vytvořila plán na vytvoření jednotného školství, na jehož základě byla v újezdních městech tvořena dvouletá a v guberniálních městech čtyřletá učiliště. Vyučovala se na nich matematika, zeměpis, dějepis, fyzika, architektura, ruština a cizí jazyky. Revize v roce 1789 však ukázala, že praktická stránka se týkala jen několika set žáků. Např. v Moskvě bylo učiliště se 346 žáky a pěti učiteli. V mnoha ujezdech nebyla tato učiliště vůbec zřízena, a tam, kde byla, často nebyli učitelé.

Ključevskij uvádí, že koncem 18. století bylo v Rusku čtyřicet devět hlavních učilišť plnicích roli jakýchsi středních škol. Studovalo na nich 7.011 žáků. Základních učilišť prý bylo 239 s 15.209 žáky. Dalších asi šestnáct tisíc dětí se učilo ve vojenských školách. (Z dvou set nevolnických dětí ve věku sedmi až dvanácti let chodilo do školy průměrně jedno dítě). Na celé tehdejší nižší školství přispívala vláda nižší částkou, než kolik činily výdaje na jediné petrohradské dívčí šlechtické lyceum, pečující o výchovu dvou set šlechtičen. Moskva dostala první gymnázium (při univerzitě) v roce 1755, Kazaň jako druhé ruské město v roce 1758. Univerzita v Moskvě měla

v době svého vzniku (v roce 1755) sto posluchačů. V roce 1785 již jen osmdesát dva. V roce 1765 studoval na právnické fakultě moskevské univerzity jediný student. Mezi ruskými učiteli vynikali Němci. Např. Gottlieb Z. Bajer, Gerhard F. Miller a August L. Schlötzer (1735–1809).

Stejně jako ruská akademie věd byla i ruská univerzita závislá na darech mecenášů. Podobně jako v českých zemích hrabě František A. Nostic (1725–1794), hrabě František A. Špork (1662–1737) či Šternberkové daroval v Rusku např. průmyslník Prokopij A. Děmidov (1710–1786) moskevské univerzitě jeden milion rublů, Vasilij N. Karazin (1773–1842) získal pro nově zakládanou charkovskou univerzitu od místní šlechty čtyři sta tisíc, velkými částkami na rozvoj vysokého školství přispívali rovněž kníže Alexandr A. Bezborodko, kníže Dmitrij M. Golycyn (1721–1793), kněžna, od jejího uložení roku 1783 předsedkyně Ruské akademie mající za úkol pěstovat ruský jazyk, Jekaterina D. Daškovová (1743–1810), Nikolaj P. Rumjancev (1754–1826).

Rozpornost mezi vnějším, předváděným obrazem a skutečností dosvědčuje i jiná stránka: bezprostřední Kateřinina reakce na rolnické bouře a na šíření radikálně osvícenských myšlenek, kterou byl zostřený policejní dohled a „pečlivější“ cenzura. Zejména pak po vypuknutí francouzské revoluce Kateřina II. ostře zakročila proti všem projevům zednářství a svobodného myšlení. Podotýkám, že zednářství se v Rusku začalo šířit mezi usedlými cizinci již na konci 17. století. K roku 1730 je datována první lóže, výraznější rozvinutí pak následuje v šedesátých letech 18. století. Na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let 18. století existovalo kolem sta lóží, ve kterých se sdružovalo asi dva tisíce zednářů. V jejich čele stáli většinou, stejně jako např. v českých zemích, představitelé inteligence, např. filozof Vladimír I. Lopuchin (1703–1797) nebo spisovatel Nikolaj I. Novikov (1744–1818) aj. Velmistrem petrohradské lóže byl např. ruský státní činitel, historik a básník, v letech 1766–1779 ředitel carských divadel¹³⁷ Ivan P. Jelagin (1725–1794).¹³⁸

Na konci století vykazovali největší aktivitu resenkruciány, jejichž členem byl právě zmíněný Nikolaj Novikov. Oproti dřívějším lóžím se rosenkruciáni výrazněji zaměřovali na šíření myšlenek o ideálu lidského společenství, kde by nepanovaly úřady, policie, kněžstvo ani donucovací zákony. V roce 1785 byla provedena revize knih vydávaných Novikovovou tiskárnou. O dva roky později bylo jí a jí podobným zakázáno rozšiřovat díla duchovního obsahu, jež nebyla procenzurována a schválena tiskárnou Posvátného synodu. Protože se zdálo, že toto pravidlo porušuje, v roce 1791 byla jeho tiskárna zrušena a v roce 1792 byl Novikov uvězněn na patnáct let ve Šlisselburské pevnosti.

137 Jelizaveta Petrovna se v roce 1756 rozhodla sloučit pod jednotné vedení s garancí financování ze státního rozpočtu carská divadla (první z carských divadel bylo založeno roku 1672 za cara Michaila Alexejeviče z iniciativy Artamona Matvejeva. Divadla dostala označení „Carská divadla ruského impéria“. Prvních deset let byla divadla řízena dvorským úřadem. Kateřina II. určila odpovědnost jedinému člověku – řediteli. Prvním z nich byl právě zmíněný Ivan P. Jelagin.

138 Srov. Georgij VERNADSKIJ, *Russkoje masonstvo v carstvovanije Jekateriny II.* Petrograd 1917, s. 83–90.

Přes všechny tyto represivní kroky se Kateřina stále holedbala styky s francouzskými encyklopedisty, které, stejně jako jiné osvícené vědce, zvala do Ruska.

Jestliže někteří historikové zdůrazňují Kateřinin sklon k akceptování osvícenství a liberalismu, pak musejí i oni připustit, že rokem 1789 veškerá její koketérie s těmito směry skončila. Patrně měla na tom podíl i skutečnost, že v srpnu 1790 vstoupili někteří Rusové pobývající v Paříži v čele se synem hraběte Alexandra S. Stroganova (1733–1811) do jakobínského kroužku. Kateřina poté, co se v srpnu 1791 situace ve Francii radikalizovala, přikázala všem Rusům pobývajícím ve Francii vrátit se do Ruska a zakázala rovněž dovoz jakékoli francouzské literatury. Nařídila, aby Akademie věd vytvořila soupisy knih, které jsou proti náboženství a slušným mravům. Následujícího roku nařídila konfiskaci všech Voltairových prací a zpřísnila cenzuru nově vznikajících knih.

Zatčení francouzského krále Ludvíka XVI. (1754–1762–1792–1793) Kateřina označila za hrůzný barbarský čin. K 14. září 1791 se datuje Kateřinin dopis nasavskému princovi o možnosti vytvořit s Pruskem a Rakouskem koalici připravující protirevoluční intervenci. Kateřina se sice prozatím zavázala jen k peněžní podpoře, o případném poskytnutí armády však nelze pochybovat. Po popravě francouzského krále již neměla pro Francouze jiné označení, než svoloč. Monarchistům, kteří uprchli, někteří z nich i do Ruska, věnovala dva milióny rublů a dětem Ludvíka XVI. odkázala sto tisíc franků. Obávala se však především o svoji osobu, což dala zřetelně najevo ve vztahu k Nikolaji I. Novikovovi a Alexandru Radiščevovi.

Alexandr N. Radiščev (1749–1802) začal v roce 1780 psát knihu *Cesta z Petrohradu do Moskvy*. O deset let později, roku 1790 vytisknul ve své tiskárně několik jejích kopií. Jeden z výtisků poslal, tak jak stanovil zákon, cenzorovi do Sankt Petěrburku. Ten s ohledem na název usoudil, že se jedná o cestopis a vydání knihy odsouhlasil. Kniha se ale dostala na veřejnost na počátku Velké francouzské revoluce a v době, kdy probíhala válka Ruska s Osmanskou říší a se Švédskem. Za těchto okolností se Kateřina stala nesmírně alergickou na jakékoli zmínky o reformní, natož revoluční činnosti. *Cesta z Petrohradu do Moskvy* důrazně kritizovala ruský stát za nevolnictví. Východisko z krize, které způsobilo nevolnictví, Radiščev spatřoval v okamžitém osvobození nevolníků pracujících jakou sloužící. Nevolníci v zemědělství měli obdržet lidská práva ve smyslu svobodného vlastního rozhodnutí o svatbě a pozemky, prací na nichž si měli vykoupit osobní svobodu. Nevolníci měli být podle Radiščeva postupně emancipováni. Nevolníci sloužící v domech měli být osvobozeni ihned. Ti, kteří pracovali v zemědělství, měli nejprve obdržet nějaký majetek, ziskem z něhož by zaplatili svoji svobodu.

Kateřina na Radiščevovy názory prý reagovala slovy, že je „štváč, horší než Pugačov ... navádějící nevolníky ke krvavé vzpouře“.¹³⁹ V Radiščevově knize spatřovala snahu šířit po Rusku myšlenky francouzské revoluce a destabilizovat jimi impérium. A proto,

139 Srov. R. K. MASSIE, *Kateřina Veliká*, s. 548.

zdůraznila, že nelze takové názory tolerovat. Radiščev byl vydán soudu, souzen a odsouzen k trestu smrti. Kateřina se nakonec přece jen slitovala a trest zaměnila za desetileté vyhnanství v Tobolsku na Sibiři. Ruský historik Nikolaj Pavlenko se domnívá, že pokud by se Radiščevova práce objevila před francouzskou revolucí, nic by se jejímu autorovi nestalo. Kateřina přece v mnohém sympatizovala s osvícenskou dikcí.¹⁴⁰

Důkazem Kateřininy neochoty realizovat osvícenství a liberalismus v praxi byl rovněž její přístup k ústavě polského státu, která byla vyhlášena polským sněmem v květnu 1791. Kateřina ústavu, která napodobovala liberální články konstituce Spojených států amerických, podrobila tvrdé kritice, a když Poláci neprojevili ochotu ji zrušit, s odvoláním se na skutečnost, že její znění může vyvolat hnutí podobné francouzskému jakobinismu, aktivovala vojenské jednotky.

Kateřina žila na ruské poměry dlouho. Většinou se to připisuje její nezvykle skromné stravě a skutečnosti, že porodila jen pět dětí. Běžný průměr tehdy byl osmnáct až dvacet dva.

V průběhu vlády Kateřiny II. se počet obyvatel impéria téměř zdvojnásobil – z osmnácti až devatenácti milionů při třetí revizi, která probíhala na počátku Kateřininy vlády, v letech 1762–1766, na třicet šest milionů při páté revizi, jež se uskutečnila v letech 1792–1796. Většina z toho byla vytvořena připojením nových území – části Polska, Krymu, Kavkazu. Na sto obyvatel vesnic připadali jen čtyři žijící ve městech. Více než padesát procent tvořili šlechtičtí nevolníci. Mezi pěstovanými plodinami se objevily brambory a kukuřice. Obrok vzrostl ze čtyřiceti kopějek za Petra I. na čtyři až pět rublů za Kateřiny. Daň z duše však zůstala stejná – sedmdesát kopějek. Povinnosti rolníků vůči poměščíkům nebyly ani nadále zákonem vymezeny. Povinnosti se odvozovaly od velikosti panství, jeho úrodnosti, počtu nevolníků, úrovní jiného hmotného zabezpečení šlechtice atd. Nevolní systém se za Kateřiny prohluboval a rozšiřoval. V roce 1783 byl uzákoněn na Ukrajině, v roce 1796 na Donu. Obchod s nevolníky se stal zcela běžným artiklem. Např. cena dvacetileté dívky znalé domácích prací byla kolem dvou set rublů, stejně starý vyučený řemeslník přišel na tisícovku.

7. Ruská zahraniční politika Kateřiny II.

Jedním z bodů dědictví Petra I., které Kateřina II. důsledně rozvíjela, byla ideologie impéria. Její součástí byla vize o právu Ruska rozvíjet velkolepé byzantské dědictví a snaha vyrovnat se mocensky předním světovým říším. Rusko se sice od časů Petra I. snažilo takovéto manko zlikvidovat, evropské mocnosti mu v tom však bránily. A tak Rusko za nimi v tomto směru stále zaostávalo. Oproti Velké Británii, Francii, Španělsku a Holandsku nemělo totiž žádné zámořské kolonie.

¹⁴⁰ Car Pavel I. krátce po nástupu na trůn v roce 1796 Radiščeva omilostnil, směl se vrátit na své panství nedaleko Moskvy. V roce 1802 Radiščev trpící velkými depresemi spáchal sebevraždu. K Radiščevovi srov. Anna PAVLOVÁ, A. N. *Radiščev*. Praha 1949.

Přes všechny dílčí obraty ruské politiky soustředilo Rusko svoje síly v 18. století na tři velké cíle – na ovládnutí baltického pobřeží, černomořského pobřeží a na připojení zbývajících ukrajinských a běloruských oblastí na západě. Jejich realizace byla možná jen ve spojení. Po dlouhá léta bylo největším spojencem Ruska Rakousko. Pojily ho s ním protiturecké postoje. Za Petra III. však došlo ke sblížení s Pruskem, které rozhodně s Rakouskem nesympatizovalo, a tak poslední léta 18. století jsou spíše ve znamení spojení s tímto královstvím.

Cílem ruské imperiální politiky 18. století bylo připojení všech ruských území k říši. Rzeczpospolita v této době ještě ovládala celou pravobřežní Ukrajinu a Bělorusko. Stalo se proto pro Rusko nepřitelem. Rostoucí zájem o vnitřní polské záležitosti byl zdůvodňován ochranou zájmů pravoslavného obyvatelstva východního území Rzeczpospolite před násilnostmi katolíků. Další vývoj však ukázal, že upřímnost této péče petrohradské vlády o víru polských poddaných nelze brát vážně.

Poté, co zemřel polský král August III., činilo Rusko prostřednictvím svých vyslanců vše proto, aby prosadilo kandidaturu jemu nakloněného Stanislava Augusta Poniatovského. Když se tak stalo a Stanislav se pokusil o vlastní politiku, byl rychle umraveněn a nezbylo mu nic jiného, než se řídit ruskými instrukcemi. Když proti němu v Polsku vypuklo povstání vedené obhájci polských šlechtických práv sdružených v barské konfederaci, nezbylo mu nic jiného, než do Polska pozvat ruské vojsko. Problémů uvnitř Polska využily na přelomu šedesátých a sedmdesátých let 18. století rovněž Prusko a Rakousko a obsadili některá jeho pohraniční území (např. Spiš). Po řadě dalších diplomatických jednání provázených skutečností, že ruské vojsko postupně deklasovalo barskou konfederaci, došlo na konci roku 1772 k dohodě mezi Ruskem, Habsburskou monarchií (pozdějším Rakouskem) a Pruskem o rozdělení třetiny území Rzeczpospolite.

Následovalo přijetí ruské patronace. Na jejím základě vyslanec Kateřiny II. Repnin se účastnil jak jednání polského sněmu, tak tzv. Stálé rady, nejvyššího státního orgánu Rzeczpospolite a „doporučoval“, co Polsko má a co nemá dělat. Protože se však i přesto polská šlechta snažila upevnit pozice svého státu, vyprovokovali Rusové nespokojenost, mj. i povstání ukrajinských hajdamáků. Tím se mělo prokázat, že Polsko je i nadále rozháranou zemí, ve které vládne politická, hospodářská, sociální i náboženská nespokojenost. V zájmu odstranění tohoto ohniska napětí, údajně ne nepodobného výbušné Osmanské říši, se v letech 1793–1795 odehrálo za ruské iniciativy tzv. druhé a třetí dělení Rzeczpospolite. Rusko, Prusko a Rakousko si při něm rozdělily i zbytek polského území. Pro Rusko tak z mapy zmizel bývalý mocenský konkurent. Rusko získalo téměř polovinu jeho území (pozdější Království polské čili Kongresovka) a definitivně si připojilo oblasti, které po staletí prohlašovalo za ruské (většinou pravoslavným obyvatelstvem obsazenou pravobřežní Ukrajinu a Bělorusko).

Kateřinými zásahy v Polsku se vrátila ruská hranice k důležité obchodní tepně, kterou byla řeka Dněpr. Pravoslavní nacházející se do té doby na území Rzeczpospolite, bylo jich údajně na dva miliony, mohli nově bez problémů praktikovat svoji víru.

Kateřina II. se sice vždy tvářila jako osvícená panovnice, ani v zahraniční politice však nebyla ani v nejmenším ochotna akceptovat liberální kroky. Zopakujme, že v roce 1791 vyhlásil polský sejm ústavu, která výrazně napodobovala liberální ústavu Spojených států amerických. Kateřina nejen, že proti ní protestovala, ale navíc, v odvolání se na skutečnost, že jde o krok, který asociuje francouzské jakobínské hnutí, aktivovala vojenské jednotky, s jejichž pomocí chtěla „pomoci“ konzervativním polským silám. Výsledkem pak bylo zmíněné druhé a třetí polské dělení.

Ruská expanze na jih nebyla zdůvodňována jako v případě Polska ochranou ruského obyvatelstva, nýbrž spravedlností boje proti nevěřícím Osmanům a ve jménu nezadatelného práva Rusů na přístup k Černému moři. Nebyl to záměr nový, vinul se k době Petra Prvního. Za vlády carevny Jelizavety Petrovny, která toto Petrovo dědictví bez výjimky přejala, Osmanská říše uštedřila Rusku těžké porážky. Situace se začala měnit až za Kateřiny. Válka, kterou roku 1768 vyhlásila Osmanská říše Rusku, potvrdila jednoznačnou převahu ruské válečné moci. Na jaře roku 1769 ruské jednotky obsadily Azov a Taganrog, města, jež dobyl již Petr Veliký, ale musel je vrátit Osmanům. Poté ruské jednotky obsadily Kerč, čímž se jim otevřela cesta do celého Černého moře. V červnu 1770 zničila ruská baltická flotila u Česmy hlavní síly loďstva. V řadě bitev na černomořském pobřeží, zejména v bitvě u Largy a v bitvě u Kahulu utrpěla osmanská vojska těžké ztráty. Osmanská vláda – Porta – byla nucena žádat o příměří. Od roku 1771 však válka pokračovala. A přinesla Rusům četná zklamání. Boje sice nebyly pro Rusy nepříznivé, vítězství jim však rovněž nepřinesly. Válka totiž na tři roky uvízla v patové situaci. Až do konce roku 1773 se situace na bojištích téměř neměnila. Teprve smrt osmanského sultána Mustafa III. (1717–1757–1774), kterého vystřídal jeho bratr Abdul Hamid I. (1725–1774–1789), přinesla změnu. Nový sultán se totiž rozhodl válku ukončit. Po několika dílčích vítězstvích ruských vojsk vedených generálem Rumjancevem byla v pozdním jaře 1774 zahájena mírová jednání. Jejich vyvrcholením se stal rusko-osmanský mír, který byl uzavřen 10. července 1774 v Kjučük-Kajnardži. Osmanská říše jim přiznávala Rusku území mezi Dněprem a Bugem, pevnosti Azov, Taganrog, Kerč, Jenikale a Kinburn. Tím Rusové získali přímý přístup k Černému moři včetně několika černomořských přístavů. Navíc Rusové, alespoň podle své interpretace, kjučük-kajnardžským mírem rovněž získali právo chránit zájmy pravoslavných obyvatel Osmanské říše, zejména jejich vyznání. To se později, zejména v 19. století stalo jablkem četných dalších rusko-osmanských konfliktů.

Krymský chanát, který byl doposud vazalem Porty, byl na základě kjučük-kajnardžského míru uznán za nezávislý útvar. Když se však Osmanská říše pokusila v roce 1775 dosadit na chanátský stolec svého příznivce, rozhodla se Kateřina pro přímou vojenskou intervenci. Pod ruským patronátem byl chánem jmenován proruský politik. Proti němu však vypuklo několik povstání, k jejichž potlačení nakonec zvolil krymský chán „dobrovolné“ podřízení Krymu Rusku. V dubnu 1783 Kateřina podepsala manifest o přijetí Krymu a Kubáně do lůna ruské říše.

Připojení Krymu k ruské říši mělo velký dopad na obyvatelstvo Kavkazu. Po staletí se nacházelo na hranici mezi třemi říšemi: ruskou, tureckou a perskou. Uchovat si samostatnost v podmínkách rostoucích expanzivních choutek bylo prakticky nemožné. Křesťanské národy, zejména Gruzíni a Arméni se proto rozhodly zahájit jednání s Ruskem. Jejich výsledkem se stal tzv. Georgijevský traktát podepsaný 24. července 1783, kterým se gruzínský král Hiraklij II. (vládl 1762–1798) podřizoval ruskému protektorátu. Na jeho základě vstoupila do části Gruzie ruská vojska. O tři roky později zde byla vytvořena gruzínská gubernie. Většina Gruzie však zatím zůstala svobodná, a to díky právě Hirakliu II., který roku 1762 sjednotil dvě sousedící gruzínská království – Kartlii a Kachetii. K úplnému podmanění Gruzie ruským impériem došlo až v roce 1801. Po tzv. říjnové revoluci se v květnu 1918 Gruzie načas osamostatnila v podobě Gruzínské demokratické republiky. Zanikla pod náporem Rudoarmějců na počátku roku 1921: v únoru 1921 se společně s Arménií a Ázerbajdžánem stala součástí Zakavkazské sovětské federativní socialistické republiky.

Politickou expanzi do Polska, Běloruska, Ukrajiny, Pobaltí a na Krym a Kubáň doplňovala politická a hospodářská kolonizace. Do nově připojených oblastí přicházeli ruští rolníci, aby si zde zřídili nový dvůr a aby svým ruským způsobem zde hospodařili. Kromě nich sem přicházeli kolonisté jiných národností, kteří vytvářeli vlastní komunity. Jediné co je, ruské kolonisty a domácí obyvatele spojovalo, byl centrálně řízený administrativní aparát, který ruská byrokracie v těchto oblastech velmi rychle zakládala. Záhy zde vznikly gubernie, jejichž správní funkce byly vyhrazeny výhradně pro Rusy.

V mnoha případech ale s sebou kolonizace nepřinášela progresivní, ale regresivní jev. Např. v Pobaltí, které bylo k Rusku připojeno na konci Sedmileté války, znamenalo spojení hospodářsky vyspělejších pobaltských zemí se zaostalejším Ruskem ekonomickou stagnací. Rusko se zde totiž snažilo stabilizovat feudální instituce a zpomalovat proces přechodu k tržnímu kapitálovému systému. Obdobně regresivní byl vývoj ve státní správě, v níž se před připojením k Rusku objevovaly rysy samosprávného systému.¹⁴¹

Kolonizační program, trvající potom celé následující století, byl zahájen zřízením Novorossijské gubernie v roce 1774. Základním motivem byla snaha stabilizovat a trvale zajistit jihozápadní oblasti říše a především černomořské pobřeží. Připomeňme, že Kateřina II. jej získala ve válce s Osmanskou říší, která probíhala v letech 1768–1774. Mírem v Kjučuk-Kajnardži byli Tataři, tradiční spojenci Osmanských Turků na Krymu a na Kubáni prohlášeni za nezávislé na Osmanské říši, což v praxi znamenalo jejich podřízení pod ruskou kontrolu. Rusko navíc získalo v černomořské oblasti přístav Azov a řadu dalších pevností. Ruské obchodní lodě dostaly právo plout úžinami Bospor a Dardanelly a ruská diplomacie se směla ujmout zájmů dunajských knížectví na balkánském poloostrově. Ruský car se navíc stal oficiálním ochráncem pravoslavné církve na území obsazeném Turky a měl dostat čtyři a půl milionů rublů reparací.

141 Srov. Luboš ŠVEC, *Dějiny Pobaltských zemí*. Praha 1996 1.

Kateřinina kolonizační politika se výrazně dotkla i Ukrajiny. V roce 1764 Kateřina přijala demisi ukrajinského hejtmána Razumovského, přeměnila Ukrajinu v samostatnou gubernii a do jejího čela jmenovala Petra A. Rumjanceva. Podotýkám, že Rumjancev se proslavil jako velitel ruského vojska v Sedmileté válce. Za chrabrost si jej oblíbil Petr III. i Kateřina Druhá. Za Kateřiny sice opět plnil nejrůznější vojenské úkoly, Kateřina jej však pověřila i správními úkoly, mezi něž patřilo začlenění Malé Rusi do systému ruských gubernií. Rumjancev plnil i tyto úkoly zodpovědně. Na Rumjancevův podnět se v roce 1765 sešla v Moskvě komise, která připravila správní systém Ukrajiny a z Rumjancevova podnětu vznikla i tzv. *Rumjancevskaja opis*, která nařizovala provést na Ukrajině sčítání obyvatel a jejich majetku. Na jejím základě Kateřina v roce 1783 rozhodla o zákazu přechodu rolníků od jednoho vlastníka ke druhému, tedy fakticky potvrdila na Ukrajině i pro kozáky nevolnictví.

V zájmu kolonizace krymského území Kateřina II. rozhodla, aby každý, kdo se chce v této oblasti usadit, dostal bezplatně a do věčného užívání dvacet šest až třicet desjatín půdy,¹⁴² právo svobodného obchodu se solí a dvanáct rublů jako výpomoc. Na šest až šestnáct let byli kolonisté osvobozeni od daní. Byli povinni zavést hospodářství a postavit kamenný, resp. cihlový dům. Za stejných podmínek byli zváni kolonisté z ciziny. V roce 1764 Kateřina vydala manifest, kterým do Ruska a zejména do Povolží (později na Krym) zvala ze západní Evropy kolonisty. Za odměnu dostávali nejen půdu, ale i daňové úlevy. Oproti době Petra I., kdy do Ruska přicházeli převážně specialisté – inženýři, lékaři, důstojníci – nyní to byli prostí rolníci. Z Falcka např. přišlo v letech 1764–1766 do středního Povolží dvacet tři tisíc rolníků, kteří tak utvořili jádro volžských Němců. Vynikali výnosnějším hospodařením jak v pěstování obilí, tak chovu dobytka. Až do roku 1941 tvořili relativně samostatnou komunitu udržující si zvyky a jazyk domoviny. Josif Vissarionovič Stalin však po zahájení války s Německem rozhodl o jejich přesídlení do Kazachstánu.

Kolonizace neprobíhala bezproblémově. Např. na Kubáni vypuklo již na podzim 1783 povstání Nogajců. Bylo tak veliké, že proti němu muselo být postaveno řádné vojsko v čele s jedním z nejlepších tehdejších velitelů Suvorovem. Přesto expanzí a kolonizací dosáhla Kateřina II. mohutné říše. Rozlehlost říše však přinášela propastné rozdíly v ekonomické a sociální rovině. Navíc ani dobře nefungoval politický a administrativní systém. Stalo se pravidlem, že nařízení vydaná v Moskvě se dostávala do jednotlivých gubernií s několika měsíčním zpožděním a navíc často v pozměněné či překroucené podobě. Přesto si Kateřina nechala výsledky této své činnosti opěvovat [např. v tvorbě spisovatele a básníka Alexandra S. Puškina (1799–1837) nebo historika Nikolaje M. Karamzina (1766–1826)]. Ostatně rozsáhlou kolonizací získala nejen velkou část Polska, Ukrajinu a Bělorusko, ale stavbou řady přístavů na černomořském pobřeží, zřízením Nového Ruska (Novorossijská gubernie 1774) a konečně vojenským zábořem Krymu (1783) definitivně otevřela cestu

142 Desjatina odpovídá 1,092 hektaru.

ruskému loďstvu na Černé moře. Ze čtyř set rublů ročního obratu obchodu roku 1776 dosáhly černomořské přístavy o dvacet let později dva milióny rublů.

Kolonizace však měla i svoje pozitivní kroky. Pod vedením předního politického a vojenského činitele Grigorije A. Potěmkina (1739–1791) se v krymských stepích intenzívně budovaly sady a vinice, stavěly továrny a zakládala města. Potěmkin věděl, že dobyté území je nutné chránit a rozvíjet. K tomu měl vhodnou příležitost – obdržel od Kateřiny rozsáhlé pravomoci. Byl zodpovědný jen jí samotné. Přesto, nebo právě proto, vládl jižnímu Rusku téměř jako car. První město, které nechal postavit, byl Cherson na dolním toku Dněpru. Začal jej budovat roku 1778 především jako přístav a loděnice. Když Kateřina zcela v roce 1783 anektovala Krym, začal Potěmkin stavět další námořní základnu – Sevastopol. V roce 1786 začal Potěmkin budovat nové hlavní město Nového Ruska – Jekatěrinburg v meandru Dněpru. V roce 1789 Potěmkin založil ještě další přístav – Nikolajev, v němž nechal zřídit velké loděnice. Nikolajev dodnes slouží stavbě ruských civilních i vojenských lodí. Na sklonku života Potěmkin naplánoval založení letoviska Oděssy. Jejího budování se však již nedožil.

Velmocenská aktivita a především její úspěchy vedly ostatní mocnosti k *úlisné náklonnosti*. Tvrdí se, že snaha zabezpečit a rozšířit své územní zisky na černomořském pobřeží vedly ruskou vládu k opětovnému sblížení s Rakouskem. Ve skutečnosti ale ve sblížování s Ruskem vykazovalo velkou iniciativu Rakousko, které v něm vidělo účinný prostředek, jak se chránit před Osmanskou říší a stále více se posilujícím Pruskem. Ať vzešly první kroky z ruské nebo z rakouské strany, jisté je, že se v roce 1780 Kateřina II. setkala s rakouským císařem Josefem II. v tehdy pohraničním městě Mogilevu a sblížení obou říší bylo znovu demonstrováno roku 1787 společnou cestou obou vládců doplněnou o účast polského krále Stanisława Poniatowského po Krymu.¹⁴³

Grigorij Potěmkin, který celou cestu organizoval, nechal po dohodě s carevnou celou cestu vyzdobit takovým způsobem, aby nebyly ani v nejmenším patrné znaky chudoby. Mnohé z toho, co panovníci obdivovaly, byly jen dekorace. Z toho vznikl název potěmkinské vesnice. Potěmkinovým ale i Kateřininým cílem bylo, aby celý svět obdivoval ruské úspěchy v černomořské oblasti. To vše bylo součástí příprav velké společné války proti Turecku, v níž měla být obsazena turecká území na evropském kontinentě, Turecko zničeno a jeho území rozděleno mezi Rusko, Rakousko a několik dalších států. Největší část mělo vytvořit nové byzantské království, v jehož čele by stál Kateřinin vnuk Konstantin (mladší bratr pretendenta trůnu Alexandra). Přes demonstrativní okázalost spolupráce Josef s tímto Kateřininým tzv. řeckým plánem nesouhlasil. Kateřina se proto rozhodla pro vlastní postup, v jehož intencích bylo turecké vyhlášení války Rusku v roce 1787. Kateřina zvolila boj se dvěma armádami. První, hlavní vedl Grigorij Potěmkin, druhou, záložní Petr Rumjancev. Potěmkin dostal za úkol vydat se k pevnosti Očakov a spojit se u ní s rakouskými spojenci. Rakousko se totiž v první fázi bojů

143 Srov. Carolly ERRICKSON, *Kateřina Veliká*. Praha 1997, s. 350–51.

připojilo. Válka se ale vyvíjela méně příznivě než Kateřina a její rakouští spojenci očekávali. Situace se navíc zkomplikovala díky Velké Británii, která nebyla ochotna nečinně přihlížet pronikání Ruska k bosporské úžině. V roce 1788 iniciovala vznik anglo-prusko-švédského paktu. Vojenské neúspěchy Ruska a Rakouska, povstání v rakouských holandských provinciích a smrt císaře Josefa II. v roce 1790 přiměly Rakousko k jednání s Pruskem, jehož výsledkem mělo být uzavření separátního míru s Osmanskou říší. Místo něj se však podařilo uzavřít mír se Švédskem: na návrh švédského krále Gustava III. (1746–1771–1792) byla 3. srpna 1790 uzavřena rusko-švédská mírová smlouva, která ponechala hranice tak, jak vypadaly před válkou.

Přestože Rusko zůstalo osamoceno a muselo odrazit vojenský pokus Švédska, podařilo se mu čelit Svaté válce, kterou mu Osmanská říše s cílem získat zpět celý Krym v roce 1790 vyhlásila. Dělo se tak i přesto, že řada carevnických poradců nabádala k opatrnosti. Obávali se, že by se na tureckou stranu, z obav před sílícím Ruskem, mohlo postavit Prusko a Británie. To se však nestalo, a tak Rusko mohlo pod vedením admirála Fjodora F. Ušakova (1744–1817) proti Osmanům postupovat úspěšně. Vítězství u pevnosti Izmail mu otevřelo cestu na Balkán. Turecko ve snaze zatarasit ji, uzavřelo roku 1791 s Ruskem v hlavním městě Moldavska Jassy mírovou smlouvu. Byly jí potvrzeny všechny dosavadní ruské výdobytky včetně připojení Krymu k Rusku.

Z hlediska velikosti impéria se tím Rusko dostalo do kulminačního bodu své moci. Stalo se tak pět let před smrtí Kateřiny II. Veliké. Tu dobu Kateřina mj. věnovala jednání se Švédy, od nichž jí opět hrozilo napadení. Jednou z jejich nabídek, jak situaci zklidnit, byly její rozhovory se švédskou stranou o zasnoubení vnučky, velkokněžny Alexandry Pavlovny (1783–1801) se švédským králem Gustavem IV. (1778–1792–1809–1837).

Na jaře roku 1792 Kateřina napsala memorandum, ve kterém navrhovala opatření, jak potlačit „anarchii“ ve Francii, obnovit klid a pořádek, zkrátka monarchii. Psala o vojenské intervenci a potrestání revolucionářů. Pokud by však projevíli lítost, měla jim být udělena milost. Obnovené francouzské království viděla jako harmonii původních stavů – šlechty, církve a pracujících lidí. Šlechtě měla být vrácena její původní privilegia, církvi její majetek. Když ke Kateřině doputovala informace, že byl Ludvík XVI. (1754–1774–1792–1793) gilotinován, vyhlásila v Rusku šestitýdenní smutek. Současně rozhodla o přerušení diplomatických styků s Francií. Francouzský vyslanec byl vypovězen z Ruska, všichni ruští poddaní pobývající ve Francii se měli vrátit do Ruska.

8. Rusko na konci 18. století (vláda cara Pavla I.)

Hodnocení Ruska konce 18. století a zejména jejího nejvyššího představitele v letech 1796–1801, cara imperátora Pavla I. je značně rozporné. Většinou se však opírá o velké množství anekdot a bajek, které jsou spojovány s Pavlem.

Jisté je, že Kateřina II. v roce své smrti (1796) zanechala následníku trůnu, svému synovi Pavlu I. obrovskou říši: Rusko mělo v roce 1796 čtyřicet tři milionů obyvatel, kdežto Francie jen dvacet šest, Anglie s Irskem jedenáct, Prusko šest, Rakousko s Nizozemím a Lombardií necelých dvacet a Osmanská říše dvacet tři miliónů obyvatel.

Kateřina krátce před smrtí provedla závažné změny ve svých mezinárodních politických vztazích. Z nich bylo nejpodstatnější, že kromě evropských válečných konfliktů zapojila Rusko i do bojů mimo Evropu: největší takový konflikt se odehrával v Persii, s níž se Rusko dostalo do sporů kvůli náboženským poměrům a následným územním požadavkům v Zakavkazsku. Ruská vojska v této válce rychle obsadila pobřeží Kaspického moře a začala překračovat pohoří směrem k hlavnímu městu perské říše Teheránu. (Persie se v roce 1935 přejmenovala na Irán). V téže době se v Evropě stalo poprvé aktuálním Napoleonovo, resp. francouzské nebezpečí (v Itálii dosáhla francouzská vojska pod Bonapartovým vedením nad Rakušany v průběhu jara 1796 až podzimu 1797 několik velkých vítězství). Kateřina proto rozhodla o přerušení (nikoli ukončení) perského tažení a o přesunutí podstatné části na něm se podílejících ruských sil do Evropy. Dříve, než se jí však podařilo tento záměr zcela realizovat, Kateřina zemřela.

Pavel I. ihned po nástupu na trůn učinil zásadní rozhodnutí: odmítl Rakušanům proti Napoleonovi pomoci. Zcela jinak ovšem zhodnotil situaci o dva roky později, tedy v roce 1798. Tehdy byl totiž Napoleonův boj v Itálii spojen s obsazením Malty. Pavel se od předchozího roku (1797) honosil titulem člena řádu maltézských rytířů a od listopadu 1798 dokonce titulem jeho velmistra. Nutno podotknout, že tento titul obdržel za slib ochrany řádu před Napoleonem, který obsadil Maltu během svého tažení do Egypta, jež se uskutečnilo v létě roku 1798, a který již dříve nařídil zkonfiskovat majetky maltézského řádu ve Francii. Dalším závažným faktem byla skutečnost, že Napoleon obsadil Jónské ostrovy, čímž porušil rovnováhu sil ve Středomoří a ohrozil tím ruské aspirace na Balkáně a vůči Osmanské říši.

Pavel nebyl schopen proti Napoleonovi Maltu hájit, a proto souhlasil s britskou nabídkou na společný protifrancouzský postup. Z Ruska tím učinil partnera druhé protifrancouzské koalice, jejímiž členy již byly Velká Británie, Rusko, Rakousko, Neapolské království a Turecko. Boje koalice s Napoleonem probíhaly na moři i na souši. Na moři rusko-turecká vojska vedená admirálem Fjodorem F. Ušakovem (1743–1817) dobyla Jónské ostrovy okupované Napoleonem a zřídila na nich republiku Sedmi sjednocených ostrovů. Francouzi naopak obsadili Sardinii a Neapol. Proti tomuto kroku na jaře roku 1799 zahájila koalice reprezentovaná především ruským a rakouským vojskem pozemní operace. Velení spojených rusko-rakouských vojsk bylo svěřeno skvělému ruskému generálovi Alexandru V. Suvorovovi (1729–1800).

Suvorov opakovaně zvítězil nad francouzskými vojsky a začal se připravovat k tažení do Francie. Neruští členové koalice se však obávali ruského vstupu do Francie a dohodli se s Pavlem I., který nebyl se Suvorovem právě v nejlepších vztazích, na Suvorovových jiných akcích. Ve Švýcarsku totiž nepřiliš úspěšně operoval proti

Francouzům jiný ruský generál Alexandr Rimskij-Korsakov (1753–1840). Bylo proto rozhodnuto, že v zájmu úplného vytěsnění Francouzů z mimo francouzského území mu půjde Suvorov na pomoc. Pro takový podnik však musela Suvorovova vojska podstoupit velice náročný přechod přes alpský svatogothardský průsmyk. Ten je stál nejen mnoho sil, ale i obětí. Navíc Suvorovova vojska přišla pozdě, Rimskij-Korsakov byl u Curychu poražen. To zavdalo příčinu ke sporům mezi představiteli koalice a nakonec vedlo k odvolání Suvorova a jeho vojáků Pavlem I. do Ruska. Důvodem však nebyly jen rozpory mezi členy protifrancouzské koalice. Pavel I. totiž od konce roku 1799 začal intenzivně připravovat vytvoření tzv. Severního svazu spojujícího Rusko, Velkou Británii, Prusko, Švédsko a Dánsko proti Francii a Rakousku. Nemohl se tedy na druhé straně s Rakouskem domlouvat na jiných spolcích. Co se týkalo Severního svazu, pak jeho projektem Pavel navazoval na někdejší návrh svého vychovatele Nikity Panina, který již na konci šedesátých let tehdejší carevně Kateřině II. navrhl diplomatické smlouvy, kterými by se spojily země severní Evropy proti Turecku. Od Paninova návrhu se lišil jen tím, že dával otevřeněji najevo konflikt ruských zájmů s Rakouskem a Francií.

Projekt Severního svazu nebyl ani za Pavla realizován. Na počátku roku 1800 totiž došlo k další změně v ruských zahraničních vztazích. Británie obsadila Maltu, což bylo pro Pavla záminkou, aby odvolal svého londýnského vyslance a důrazně proti tomuto kroku protestoval. V protestu jej podpořil Napoleon. Když záhy nato Napoleon prohlásil, že uznává Pavla za hlavu maltézskeho řádu, bylo zřejmé, že nastává rusko-francouzské sblížení. Oficiálně však Pavel prohlásil, že se distancuje od evropských sporů a zaujímá politiku neutrality. Nicméně v říjnu 1800 Rusko vyhlásilo embargo na veškeré britské zboží a britské loďstvo. Reagovalo tím na dřívější britskou blokádu francouzského zboží (vyhlášena byla roku 1793 poté, co propukla první válka proti revoluční Francii). A jako by tím předběhlo tzv. kontinentální blokádu, kterou vyhlásil naopak Napoleon na veškeré britské zboží. Stalo se tak po Napoleonově porážce čtvrté protifrancouzské koalice v roce 1806 tzv. berlínským dekretem, který Napoleon uvedl do praxe 21. listopadu 1806. Chtěl jím nejprve hospodářsky a poté i politicky oslabit svého úhlavního nepřítele – Velkou Británii. Uškodil jí však především Francii a svým vasalům.

V prosinci 1800 Rusko uzavřelo s Pruskem, Švédskem a Dánskem jen protibritskou dohodu. Na jejím základě vydal Pavel vojskům donských kozáků rozkaz, aby se připravili na tažení do Indie, ve které již několik staletí uplatňovala svůj vliv Velká Británie.¹⁴⁴ Akce však zůstala v zárodku. Na jaře 1801 se sice vydalo dvacet tisíc kozáků na cestu. Dne 11. března však náhle došlo na ruském trůnu ke změně. Přesto se v Pobaltí objevilo britské loďstvo. Mělo varovat cara před pokračováním v indickém tažení.

¹⁴⁴ Skutečné koloniální panství ustavila Velká Británie v Indii až 1. listopadu 1858. Tehdy totiž přešla moc z Britské Východoindické společnosti do rukou britské koruny. Tzv. Britská Indie pak existovala až do roku 1947.

Z hlediska zahraničně politického stojí rovněž za zmínku další jednání Ruska s Rakouskem a Pruskem ohledně Polska. Smlouvy o tzv. třetím dělení Polska podepsaly tyto země v průběhu roku 1795. Teprve na sklonku tohoto roku však abdikoval polský král Stanislav August Poniatowski. Mocnosti, které si smlouvami z roku 1795 rozdělily polské území, potřebovaly tuto skutečnost smluvně sankcionovat. Zahájily jednání o smluvním dodatku, narazily však na neshody. Rusové např. vyčítali Prusům, že vystěhovávají z Varšavy Poláky a násilím je verbují do svého vojska. Jednání, která za ruskou stranu vedl dlouholetý Kateřinin sekretář, nyní Pavlův kancléř, hrabě Alexandr A. Bezbordko, trvala plně dva roky. Teprve v roce 1797 byla podepsána nová smlouva o rozdělení Rzeczpospolite. Oproti smlouvám z roku 1795 rušila termín „polské království“ a panovníkům zemí spravujících polské země přiznávala regentská práva. Z hlediska území pak s drobnými úpravami kodifikovala situaci z roku 1795.

Teprve po podpisu dodatku ke smlouvě o třetím dělení se car Pavel vydal, tak jak bývalo zvykem všech ruských panovníků, na dlouhodobou inspekční cestu po ruské říši. Zahájil ji návštěvou Litvy. S velikostí říše byl spokojen, méně již s jejím chodem. Nicméně jeho samodurství zřetelně vyjádřil jeho kancléř Alexandr Bezbordko v diskusi s mladými ruskými diplomaty: *„nevím, jaké to bude za vás, ale za nás nesmělo v Evropě bez našeho souhlasu vypálit ani jedno dělo.“*¹⁴⁵

Do období vlády Pavla I. spadá pokračující dobývání Kavkazu. Kromě dalších pokroků v podmanění Severního Kavkazu Pavel upevnil ruské panství v Zakavkazsku. Dne 30. ledna roku 1801 Pavel podepsal manifest o připojení Gruzie k ruskému impériu, čímž rozšiřoval dosavadní dohodu, tzv. georgijevský traktát o vojenské unii, podepsanou Kateřinou II. a gruzínským králem Heraklijem II. v roce 1783, kterou se Rusku podřizovala pouze Východní Gruzie, v tehdejší terminologii označovaná jako Kartlijsko-kachetinské království.

Za zdáním síly a moci ruské říše se v Pavlově době skrývala vnitřní labilita. Ruské impérium totiž stále nepředstavovalo historickou jednotou, ale pouze mohutný, etnicky velmi různorodý konglomerát zemí se značně odlišným stupněm politického, hospodářského a sociálního vývoje. Pokud bylo na Pavlově vládě něco pozitivního, pak to byla snaha o zvýraznění policejního dohledu ve smyslu jeho boje s korupcí, lichvou a kradením. Jenomže konglomerát ruských zemí neměl dostatečný a účinný policejní aparát. Pavel navíc trpěl obavami, že proti němu každým dnem propukne povstání. Snažil se proto o maximální centralizaci moci, a pokud byl ochoten se o ni s někým podělit, pak výhradně po důkladné perlustraci. Jeho centralizace byla založena na osobní absolutistické moci: o všem chtěl a musel rozhodovat výhradně on sám!

Nástup Pavla I. na trůn byl pro Rusko velkou změnou. Někteří historici ji dokonce označili za revoluci. Ve skutečnosti Pavel I. nastoupil na trůn zcela legitimně. V duchu legitimacy byla i většina Pavlových prvních panovnických kroků. Za zmínku však stojí,

¹⁴⁵ Srov. N. GRIGOROVIČ, *Kancler knjaz Aleksandr Andrejevič Bezbordko v svjazí s sobytijami jeho vremeni, 2, 1788–1799 gg.*, S.-Peterburg 1881, s. 416.

že se Kateřina II. otázkou nástupnictví zabývala stejně intenzívně jako její předchůdci, resp. předchůdkyně. Přirozené bylo, aby se jejím nástupcem stal její syn Pavel Petrovič, za jehož narození dostala v roce 1754 od carevny Jelizavety sto tisíc rublů. Pavel však nebyl vychováván podle Kateřininých představ. Jelizaveta si ho zcela přisvojila. Podíl na tom měl jistě претендент ruského trůnu Petr, ale pro Kateřinu to později znamenalo, že Pavel podlehl vlivu jejích oponentů. Již v šedesátých letech 18. století bylo zřejmé, že mezi nimi jsou osoby, které se domnívají, že na ruském trůně nemá Kateřina co dělat, případně, že její vztah k trůnu nemůže být jiný, než regentský. Jednalo se vesměs o osoby, které nesouhlasily s Kateřininými reformami. Kateřina tudíž nabyla přesvědčení, že její reformní kurz Pavel podporovat nebude. Upnula se proto ke svým dvěma vnukům – Alexandrovi a Konstantinovi, kteří se narodili v letech 1777 a 1779. Učinila totéž, co jí udělala její předchůdkyně Jelizaveta Petrovna v případě Pavla. Z pozice vyšší autority si dítě, resp. děti přivlastnila tak, aby zabránila vlivu rodičů. Řídila jejich výchovu se záměrem, že se oba stanou panovníky: starší Alexandr imperátorem ruské říše, mladší Konstantin carem obnoveného byzantského (řeckého) království. Nicméně žádné faktické změny do následnictví ruského trůnu během svého života neučinila, a tak se po její smrti v roce 1796 stal panovníkem Pavel Petrovič.

Kateřina II. zanechala Pavlovi velké dluhy. Celková suma vnitřního a vnějšího dluhu představovala dvě stě miliónů rublů, což v tehdejší době představovalo tříletý státní rozpočet. Kateřina jej kryla 157 milióny bankovek (tzv. assignátů, jak se ruské bankovky od jejich prvního vydání v roce 1769 do poloviny 19. století nazývaly) a zahraničními půjčkami ve výši 43 miliónů rublů.¹⁴⁶ To vše provázela lichva, úplatky a vysloveně i krádeže. Velmi si na ně stěžoval Pavlův oblíbenec, generál Fjodor V. Rostopčin (1763–1826). Ostatně i sám následník trůnu Alexandr Pavlovič (pozdější car Alexandr I.) podal o tom v dopise z roku 1796 stejně starému, resp. mladému příteli (Alexandrovi bylo tehdy devatenáct let) svědectví: „*V naší správě je neuvěřitelný nepořádek, krade se na všech stranách: všechny obory jsou spravovány špatně; zdá se, že je pořádek všude v klatbě, ale impérium toho nedbá a usiluje jen o své rozšíření*“.

Pavel I. (1796–1801), který se narodil roku 1754, nastoupil na ruský trůn ve věku čtyřiceti dvou let. Jeho vychovatelem byla až do roku 1762 carevna Jelizaveta Petrovna, poté významná postava ruských dějin šedesátých a sedmdesátých let 18. století, diplomat Nikita Panin. V roce 1773 se Pavel oženil s hessensko-darmštadskou princeznou, ale ta záhy zemřela. Pavel se oženil podruhé, tentokrát s princeznou württemberskou. Po předchozí Paninově přípravě (Panin stál v letech 1763–1781 v čele ruského kolegia zahraničních věcí, tedy fakticky byl ministrem zahraničí) podnikli v letech 1781–1782 velkou cestu po Evropě. Její zajímavostí bylo, že během ní Pavel dával nezakrytě najevo nespokojenost s vládou Kateřiny Druhé. To se mu vymstilo. Po návratu mu Kateřina darovala Paninovu Gatčinu (Nikita Panin v dubnu 1783 zemřel), ve které Pavel musel

146 Srov. N. D. ČEČELIN, *Očerki po istorii rossijskich financov vremen Jekateriny II. S.-Peterburg 1906*, s. 678.

trávit většinu času. Jediným jeho potěšením bylo, že tam mohl, stejně jako kdysi Petr I. v Preobraženském nebo Petr III. v Oranienbaumu, cvičit a velet vlastním nevelkým vojenským jednotkám. Pavel přitom, opět stejně jako Petr I. a Petr III., snil, že z nich učiní předobraz budoucí ruské armády a že se její organizace činěná podle pruského vzoru stane vzorem i pro ruský civilní sektor. Pavel byl totiž u armády ve svém živlu. Měl pro ni neskonalou slabost. Již delší dobu bylo zřejmé, že je obdobou svého otce Petra III. ve smyslu obdivu k armádě, prušáctví a kasárenskému drilu. Jeho zanícení pro vojenskou kázeň šlo tak daleko, že když jako car uléhal večer v osm hodin ke spánku, museli všichni obyvatelé Sankt Petěrburku zhasnout. Stejně tak muselo být pravidelně podáváno jídlo a ani oděv se nesměl vymykat systému, který podle pruské módy zaváděl. Když se prý jednou dozvěděl, že v domě jedné z dvorních dam podávali oběd až ve tři hodiny, vyslal posla s upozorněním, že oběd má být na stole v jednu hodinu a že porušení tohoto předpisu se trestá vysokou pokutou. Pavel zakazoval vše, co by připomínalo francouzské zvyky, včetně francouzské hudby a písní. Naopak obnovoval prastaré ruské tradice. Zrušil např. nařízení Petra Velikého, podle něhož nemuseli Rusové padat na kolena, když spatřili cara, nebo jeho kočár. Dokonce stanovil, že kočí, který spatřil v dále panovnický erb, musel zastavit, cestující, ať byl jakéhokoli původu, musel vystoupit, pokleknout, a teprve, když carský kočár přešel, směl vstát, opět nastoupit a pokračovat v cestě.

To sice spadá mezi historické kuriozity, nicméně podstata těch z nich, které se bezprostředně dotýkají Pavla, ukazuje na Pavlovy sny, jak podřídí celé Rusko strohé kasárenské kázni, na jejímž základě jej bude celé Rusko nejen poslouchat, ale i milovat.

Pavel I. byl tudíž značný vizionář. Který ruský car však vizionářem nebyl. Chceme-li pochopit podstatu Pavlových vizí a koneckonců i důvody jeho vládních činů, pak musíme především vzít v potaz, v jaké době Pavel nastoupil na ruský trůn, jaký odkaz mu zanechala jeho matka Kateřina II. a v jakých podmínkách panoval. Kromě výše naznačených zahraničně politických souvislostí a velikosti ruského impéria je podstatné, že se Pavel I. ujal vlády v době, kdy ve Francii vrcholily revoluční události. Pavel se revoluce jako ostatně každý monarcha obával. Žil však v iluzi, že v Rusku k něčemu podobnému dojít nemůže. Přesto byl determinován traumatem Pugačovova povstání, které se odehrálo v letech 1774–1775. Byl přesvědčen, že Pugačovovo povstání způsobil stejně jako francouzskou revoluci přílišný liberalismus. Činil proto vše, aby mu čelil. Činil tak za pomoci vojenské disciplíny a policejního aparátu s cílem upevnit centrální moc a vybudovat pevnou a oddanou o policii a armádu se opírající administrativu. Pokud by se zdálo, že činil něco mimořádného, pak těmito kroky jen naplňoval odkaz Kateřiny II. – požadavek, aby jako ruský car dělal vše pro udržení Ruska jako velké a mocné říše.

Strach před opozicí vedl Pavla I. v roce 1797 k obnovení starobylého práva nástupnictví nejstaršího syna cara na trůn (zrušeno Petrem I. v roce 1722, čtyři roky po zavraždění Petrova syna Alexeje Petroviče) a k přebudování Kateřinininy nevelké Tajné expedice v mnohačlenný orgán s širokými pravomocemi tajné policie. Počet uvězněných

nelze patrně zjistit, nicméně Alexandr I. amnestoval po nástupu na trůn dvanáct tisíc osob včetně sedmi polních maršálů, 333 generálů a 2.261 dalších důstojníků.

Kromě toho Pavel provedl přeměnu Kateřininy Tajné rady v nevelkou Státní radu. Její pravomoci nebyly velké, veškerou výkonnou, soudní i zákonodárnou moc ve svých rukou soustředil car. Ve srovnání s Kateřinou II., která byla ochotna některé pravomoci delegovat na šlechtu, se opět vrátila snaha soustředit v rukou cara absolutní moc nejen ve smyslu mocenském, ale i množstevním. Car se měl a musel téměř ke všemu vyjadřovat, a to bylo přirozeně více povinností, než bylo únosné. Pavel I. navíc nebyl osobností, která by byla schopna toto všechno zvládnout, a tak se násobily jeho stavy stresu a úzkosti, od kterých utíkal k dětinským hrám.

Cílem Pavlovy reformy byla další centralizace moci. To se nelíbilo rodové šlechtě, které Pavel odnímal pravomoci a předával je sobě oddaným úředníkům. V určité fázi však Pavlovi, který chtěl být o všem informován, začala přerůstat centralizace přes hlavu. Když se tak stalo, rozhodl se podělit o moc s osobností, která měla suplovat to, co se v Británii označovalo za úřad prvního ministra. Pavel toho dosáhl tím, že úřad generálního prokurátora Nejvyššího vládnoucího synodu, v jehož čele tehdy stál generál Alexandr A. Beklešov (1743–1808), přeměnil v instituci, v jejíž rukou se soustředily funkce ministra vnitra, justice a financí. Došlo tím ke kumulaci funkcí, která nalezla odraz i v místní samosprávě. Pavel se totiž rozhodl zlikvidovat některé instituce místní samosprávy, např. městské dумы. Při kumulaci centrálních funkcí začal Pavel organizovat ministerstva. Podobu systému však tento krok dosáhl až za Pavlova nástupce Alexandra.

Posílení carské moci cestou nařízení, nikoli přirozené autority, centralizace státního systému a s ní spojené nesmírné rozšíření byrokracie, dráždilo nejen tradiční kritiky samoděržaví (zednáře, Radiščeva), ale i tradiční oporu samoděržaví – rodovou šlechtu. Ta si za Petra III. vymohla zrušení služební závislosti a za Kateřiny II. *Žalovannuju gramotu*, nebo-li Darovací listinu („*Gramota na prava, volnosti i preimušestva blagorodnogo rossijskogo dvorjanstva*“), tedy soubor práv a povinností šlechty sepsaných v roce 1785 v devadesáti dvou člancích. Šlechta se domnívala, že její privilegia budou rozšiřována. Pavel však učinil opak. Alespoň, co se týkalo státoprávní a administrativní roviny. Šlechta nezískala podíl na politické moci, naopak musela od roku 1797 platit zvláštní daň za to, že si mohla vybírat svoje zastupitele. Původní petrovská práva jejich zastupitelského orgánu Senátu nebyla obnovena. Šlechtic, který nebyl ve vojenské ani civilní službě vůči panovníkovi neměl volební právo do zastupitelských úřadů a od roku 1799 dokonce nebyly gubernské ani újezdní šlechtické samosprávné instituce obsazovány. Ztížen byl i přechod šlechticů z vojenské služby na civilní. Stále nebezpečnější byl odchod ze služby. Výslužba se v mnoha případech změnila v represivní akt, který zbavoval dotyčného všech výsad a znemožňoval mu do služby se vrátit. Dne 18. prosince 1797 byly na šlechtu uvaleny daně ve výši 1.640 tisíc rublů na vydržování gubernských soudů. Současně byly rolníkům a nevolníkům promítnuty nedoplatky daně z hlavy – cca sedm miliónů rublů.

Pavel ve snaze zefektivnit nevolnickou práci stanovil horní limit roboty – tři dny v týdnu. Nešlo mu však o to stanovit limit pro robotu, jako obráceně, určit limit pro počet volných dnů, kdy robotu nebylo možné vykonávat.

Pavel pro zchudlé šlechtice zřídil banku, která jim měla půjčovat peníze na obnovení panství. Většího významu však nenabyla, obavy z konfiskací přerostly její případný přínos. Stejným manifestem, jakým zřizoval banku, stanovil také cenu, za kterou bylo možné koupit nevolnickou „duši“: rozmezí čtyřiceti a sedmdesáti pěti rublů.¹⁴⁷

Pavlova politika však nebyla protišlechtická. Z hlediska daňového např. prominutí daňových nedoplatků kompenzoval novou daní pro státní rolníky, která v roce 1798 vynesla téměř šest miliónů rublů. Pavlovým cílem bylo přetvořit šlechtu ke svému obrazu. Pavlovým ideálem bylo řídit ruský stát podle kasárenského drilu. Ten měl reprezentovat rytíř, resp. ruský důstojník cele oddaný svému panovníkovi, tedy ochotný a schopný kdykoli za něj prolít krev. Pavel tím měl na mysli postavit ruské rytířství, které nebylo ničím jiným, než reziduem evropského středověkého rytířství, proti revoluční hrozbě, resp. proti jakobínství. Tomu odpovídal i zákaz používat slova, která by nějakým způsobem revoluci a jakobínství připomínala (např. slovo klub).

Pavel chtěl mít ve všem jasná pravidla: v lednu 1797 podepsal nařízení, na jehož základě se sestavoval *Všeobecný erbovník šlechtických rodů ruské říše* („*Obščij gerbovník dvorjanskich rodov Rossijskoj imperii*“). V komentáři, který Pavel k jeho prvnímu vydání z roku 1798 napsal, se zdůrazňovala šlechtická etika srovnatelná s rytířským stavem – pravdomluvnost, čest, sláva říše a rodu, nezpochybnitelná identita k osobě panovníka.

S cílem učinit vše proto, aby se do Ruska nemohla rozšířit revoluce, Pavel zaváděl vojenskou reformu. Jejím prvním krokem byla změna uniformy: jak jinak, než po pruském vzoru. Výstroj byla těžší a méně pohodlná, ale zároveň byly přidělovány kožešinové zimní vesty. Tato změna stála státní pokladnu třicet milionů rublů. (Pruský vzor měl být použit i ve světském odívání – Pavel vydal nařízení o povinném nošení krátkého pruského kabátu).

Pozitivním krokem Pavlovy vojenské reformy však bylo, že snižovala počet mužů ve zbraní. Pavel provedl revizi důstojnického sboru, při níž zjistil ohromné množství černých duší, na něž získávali velitelé finanční prostředky. Rozhodl se zorganizovat početně menší, vojensky však výkonnější armádu. Zrušil dokonce Kateřininy každoroční pravidelné odvodů. Odhalením černých duší a zrušením pravidelných odvodů snížil stav ruské armády o třetinu. Jestliže na konci vlády Kateřiny II. měla armáda půl milionu vojáků, na konci Pavlovy vlády jich měla jen 335 tisíc. Efekt byl především ekonomický. Projevil se tím, že vojáci dostávali v přesně stanovenou dobu proviant. Pavel ostatně učinil vícero pozitivních ekonomických opatření. Rozhodl se např. čelit inflaci, a to tím, že sníží počet oběživa. Na počátku vlády nechal spálit téměř pět miliónů asignátů.

147 Srov. A. B. KAMENSKIJ, *Ot Petra I do Pavla I*, s. 497.

Tyto kroky však ruským poddaným jejich život neusnadňovaly. I za Pavla byli např. vojáci týráni a bití. Jen v roce 1800 bylo osmdesát osm vojáků odsouzeno k trestu smrti, který byl pak změněn na bičování, vypálení potupného cejchu a nucené práce. Manifest z 29. dubna 1797 ale vyhlášoval amnestii pro zběhlé vojáky. V témže roce byl rovněž založen první vojenský sirotčinec a podstatně rozšířena síť škol pro vojáky. Za třiceti čtyř leté vlády Kateřiny II. bylo dvanáct tisíc absolventů vojenských škol.

Vojenské reformy napodobující pruský vzor doplňovalo i nařízení z prosince 1796, aby se všichni vojáci primárně cvičili v pochodování, salutování aj. cvicích činěných jen na vnější efekt. Pozdější významný ruský politik, senátor a literát Fjodor P. Lubjanovskij (1777–1869) ve svých vzpomínkách konstatoval: „*O pořádcích ve vojsku mi později jeden starý moudrý generál řekl, že sama myšlenka obnovit síly armády nezůstala pro Rusko bez úžitku – už tím, že se změnila v neochabující pozornost a přísnou náročnost, připravovala zavčas armádu k velké válce na obranu vlasti. Pak ale obrátil minci rubem nahoru a poznamenal, že tady jsou ty kořeny důrazu na vnější formu a okázalost, který samostatné myšlení nahrazuje na první pohled viditelným mechanickým drilem.*“¹⁴⁸

Pavel chtěl zavést vojenský pořádek všude. Ruský historik Pavlovy doby Natan Ja. Ejdelman (1930–1989) konstatoval, že „*nepřetržitost a rozpornost zákonodárné činnosti stupňovaly atmosféru svévole a nezákonnosti. Carova vůle předbíhala platné zákony a v nových aktech pak často dodatečně uzákoňovala již vykonané despotické činy.*“ Ejdelman nabyl přesvědčení, že se Pavel blížil k despotismu. Nejen že totiž libovolně měnil zákony, ale že často ani nedodržoval ty, které platily. Despotismu se blížil i tím, že nepřipouštěl žádné srovnávání s cizinou – nezapomněl ani na zákaz dovozu veškeré cizí literatury – včetně tiskovin hudebních (roku 1800). S tím byli spokojeni jen jedinci, kterým byly v duchu dřívějších favoritů svěřeny konkrétní úkoly a s nimi určité pravomoci. Pavel jim dokonce rozdával majetek. Během své vlády stačil rozdat na šest set tisíc státních rolníků. Tím se osoby opět nadřazovaly nad instituce. Mezi vyvolenými byly především gubernšti prokurátoři, kterým bylo přikázáno věnovat mimořádnou pozornost korespondenci a tiskovinám a cizincům. Nařízení z 26. prosince 1798 jim ukládalo podávat hlášení o nejvyšších úřednících v gubernii a nařízení z 11. března 1798 dozírat na cizince a pečlivě podle cestovních dokladů kontrolovat, zda se neodchýlili od povolené trasy. To, co se dozvěděli, neměli hlásit generálnímu gubernátorovi, ale generálnímu prokurátorovi. Jedním z těch, kteří patřili k vyvoleným a kteří získali úřady či materiální prebendy, byl i pozdější přední ruský generál (za Napoleonských válek hájil Moskvu) hrabě Fjodor Vasiljevič Rostopčín (1763–1826), který v letech 1798–1800 pracoval ve funkci ministra zahraničí, ředitele pošt a člena senátu.

I on však začal reptat, když vojáci začali provádět carovo rozhodnutí sekularizovat církevní majetek. Nejvíce se proti němu stavěla samotná církev, car však nebral protesty na vědomí. Naopak akce rozšiřoval: nařídil např. kněžím ostříhat dlouhé vlasy a oholit

148 Srov. Natan EJDELMAN, *Smrt tyrana*. Praha 1986, s. 65.

vousy, svléknout dlouhé černé hávy a obléknout kabátce a kalhoty.¹⁴⁹ K tomu přidal nařízení, že synové ženatých kněží už nebudou nadále zbaveni vojenské povinnosti jako doposud. Nakonec přikázal, aby byly z kostelů odstraněny všechny ikony s výjimkou těch, které zobrazují Krista a Pannu Marii. To pobouřilo celou ruskou veřejnost.

Pavel však nebral názory veřejnosti v potaz. Přes protesty např. v roce 1796 vydal ukaz o rozšíření nevolnictví na dosud svobodné oblasti donských kozáků a Novorossijska. Dne 5. dubna 1797, v den prvního výročí nástupu na ruský trůn, Pavel podepsal Manifest o tří denní robotě. Jeho podstatou byl zákaz fyzické práce o nedělích a svátcích. To ale jen znamenalo, že se práce, včetně roboty musela zvládnout v kratším termínu, resp., že se pracovalo déle do večera. Ruský diplomat a publicista, budoucí ředitel prestižního v roce 1811 založeného imperátorského carskoselského lycea, na němž studovala řada předních politiků a šlechticů 19. století, Vasilij F. Malinovskij (1765–1814) v roce 1802 napsal: „*V nejslibnější době vlády Pavla I. nepracovali rolníci v okolí hlavního města na statkáře jen tři dny, jak ráčilo nařídit Jeho Veličenstvo, nýbrž celý týden; každý přece ví, co mužik zmůže proti pánovi.*“ Jisté je, že manifest vyvolal vlnu nespokojenosti z obou stran – od nevolníků i od šlechticů. V letech 1796–1798 došlo k 184 rolnickým nepokojům. Zvláště v Orelské gubernii byly tak silné, že se jich účastnily tisíce rolníků.

Skutečnost, že problémem Pavlovy vlády byla její rozpornost, nejvíce dokumentuje to, že záměr poskytnout rolnictvu určité úlevy se propojil s absolutním zákazem jakékoli zmínky o nevolnictví v tisku. Navíc na počátku vlády Pavel podněcoval stížnosti rolníků. Počátkem roku 1799 pak nařídil přijímat od vyhnanců dopisy, ve kterých si jemu, tedy carovi, mohli dotyční stěžovat na nelidské zacházení. Naproti tomu potvrdil dřívější zákaz rolníkům písemně si stěžovat na statkáře.

Přesto si rolníci často vykládali jeho činy jako snahu poskytnout jim úlevy. Začali se objevovat agitátoři, kteří roznášeli zprávy o carském výnosu, podle něhož lze podávat stížnosti na pány kvůli neúměrným nárokům na robotu, daně apod.

K opozičním představám se proto záhy připojila téměř všechna ruská šlechta a dokonce i následník trůnu Alexandr, který v kroužku stejně starých tzv. mladých přátel diskutoval o osvícenských myšlenkách. Zde se také konkretizovala představa o „*správné monarchii*“ („*istinnoj monarchii*“), která měla zaručovat, že samoděržavný panovník nebude vládnout jako despota, ale že vytvoří strukturu „moderních“ politických institucí, které budou mít přesně vymezenou sféru úkolů a že bude vyhlášena „ústava“, která vymezí nejen jejich práva a povinnosti, ale i práva a povinnosti všech obyvatel ruské říše. Přesto se Pavel I. ve svém panovnickém modelu vracel před osvícen-

149 Podotkněme, že v lecčems z toho nebyl Pavel až takovým reformátorem, za jakého ho historiografie vydává. Např. o stříhání vlasů a vousů a nošení dlouhých kožichů se v Rusku a dokonce i mezi církevními představiteli vedla po několik desetiletí před Pavlovým nástupem na trůn diskuse. Pavel jí „jen“ učinil přítrž. Využil nejednotnosti v názorech, a ačkoli se vysocí církevní hodnostáři proti jeho rozhodnutí bouřili, prosadil si modernizační kroky. K nim také vymyslel sankce pro případ, že by nebyly dodržovány. Ti, kteří se rozhodli nosit vousy i nadále, museli platit zvláštní nemalou daň. Totéž platilo o pro nošení dlouhých kožichů, jež církevní představitelé ale i bojaři považovali za tradiční znak své urozenosti.

skou éru. O mnohém rozhodoval jako despota a hodnoty stavěl spíše na rytířských než byrokratických zásadách. Nelze ovšem neupozornit na skutečnost, že Pavel I. vládl Rusku v době, kdy se ve Francii řešila otázka, jaké dopady má či může mít Francouzská revoluce na společnost.

Strach z revoluce, která by mohla zasáhnout i Rusko, jej vedla k zákazu dovozu francouzské literatury včetně novin a nošení tříbarevných kokard. Stejný strach jej vedl k zákazu studia Rusů v zahraničí a k výraznému omezení cest do Ruska. Rusové, kteří právě v cizině pobývali, dostali příkaz do dvou měsíců se vrátit do Ruska. Pokud tak neučinili, byli považováni za emigranty. Když se v roce 1798 výrazně zhoršily rusko-švédské vztahy, zakázal cesty Švédům do Ruska úplně.

Prvním státnickým aktem Pavla I. bylo nařízení, aby akt korunovace, kterému se jako všichni ruští carové podrobil v Moskvě, stál co nejméně peněz. Ve srovnání s korunovací Kateřiny II. se na ni skutečně vydala nepatrná částka – patnáct tisíc rublů (za Kateřiny to bylo sto tisíc rublů). Dalším krokem k ušetření státních financí bylo i to, že se Pavel jako první z ruských carů nechal korunovat společně se svou manželkou Sofií Württemberskou. Posledním vládním činem Pavla I. bylo jeho rozhodnutí dobýt Indii. Car se však již nedožil konce tohoto fantastického záměru. V noci na 12. března 1801 byl, patrně s vědomím svého syna a následníka trůnu Alexandra, uškrcen. (Někteří historikové zdůrazňují, že Pavlova schizofrenie zašla tak daleko, že měl připravený plán, podle něhož měl být následník trůnu Alexandr uvězněn v Šliselburské pevnosti, jeho žena Alžběta Alexejevna poslána do kláštera a izolován měl být i Alexandrův mladší bratr Konstantin.)

V čele spiknutí stál vicekancléř Nikita P. Panin, sankt petěrburský vojenský gubernátor Petr A. Palen (1745–1826), bratři Dmitrij A. (1764–1836) a Nikolaj A. (1763–1805) Zubovové a generál hrabě Leontij L. Benningsen (1745–1826). Občas se uvádí, že spiknutí bylo financováno Angličany, protože car Pavel od rozchodu s koalicí prováděl výraznou protibritskou politiku, jejímž vyvrcholením se mělo stát právě zmíněné tažení do Indie. Na druhé straně však, stejně jako v případě Pavlova otce byla i tentokrát násilná detronizace aktem nejvyššího státního zájmu. Ani nejbližší Pavlovo okolí totiž nebylo s jeho vládou spokojeno a ruská šlechta se pokračování jeho vlády vysloveně obávala. Jednalo se proto o spiknutí většiny ruské šlechty.

9. Ideologie samoděržaví

Oficiální doktrína samoděržavné vlády se zformovala v 16. a 17. století. V průběhu první poloviny 18. století se pak dále rozvíjela v závislosti na politických, ekonomických a sociálních změnách ruské společnosti. V dvacátém článku *Vojenského řádu* z roku 1715 byla charakterizována moc ruského panovníka následujícími slovy: „*Jeho Veličestvo je samoděržavný panovník, který není nikomu na světě povinen zodpovídat se ze*

svých činů. Má právo a moc vládnout svými zeměmi podle své vůle.“ Další zvýraznění nejvyšší moci bylo patrné v *Duchovním reglementu* z roku 1721, ve kterém byl car Petr I. představován jako „*křesťanský panovník, pravoslavi a veškeré církve Svaté spasitel („blj-ustitel“).*“ V praxi šlo o přirovnání k rodině, v jejímž čele stojí otec – car a ostatní jsou jeho dětmi – poddanými, které chrání před zly vnějšího světa.

Ve všech bodech se jednalo o rozvinutí teorie pravoslavného křesťanského samoděržaví, kterou sestavil Ivan IV. Hrozný. Hlavním jejím atributem byla vize, že samoděržavná moc pochází od Boha. V praxi se projevovala v oficiální titulatuře: „*Z boží milosti, My, nejsvětější a nejmocnější Veliký Pán, Car a Velkokníže Petr Alexejevič, vši Velko i Malo a Bílé Rusy samoděržec...*“

Roku 1721 se Petr I. nechal titulovat jako imperátor. Nešlo pouze o vyjádření nedotknutelnosti a neohraničenosti moci, její velikosti a slávy, ale také, v duchu římské tradice o moc jak nad světským tak církevním světem. Tím se také ruský imperátor výrazně odlišoval od císařů, resp. imperátorů západního světa.

10. Proto-Nacionalismus

Úměrně formujícímu se skutečnému byrokracii podřízenému sankt petěrburgskému státu se proměňovala státní a národní identita. V 16. století, v době, kdy vládl Ivan Hrozný a kdy se dotvářela mocenská struktura moskevského státu ve smyslu přípravy na jeho další územní expanzi směrem na východ a jihovýchod a kdy se dotvářela vnitřní politická organizace tohoto státu, se na jedné straně upevňovala identita společnosti vůči představiteli tohoto státu – ctihodnému „caru – báfuškovi“ a současně formovaly základní rysy protonárodního myšlení. Ruský stát se ale stále zřetelněji profiloval jako multinacionální a do značné míry i multikonfesionální společenství, ve kterém jednotná národní či náboženská identita nebyla myslitelná. Z pozice státu však bylo nezbytné, aby byla dána zastřešující, pokud možno nejen silou státní moci dominující ale i většinově rozhodující identita. Tu měl sehrát v prvních krocích velkoruský proto-nacionalismus organicky spjatý s pravoslavnou vírou. V tomto směru sehrála aktivní úlohu ruská pravoslavná církev podporovaná státní mocí jako, podobně jako v Byzanci, schopná síla dát takto formulované národní identitě rozhodující ráz. Ustanovení moskevského patriarchátu bylo završením tohoto kroku, který se záhy, při řešení problémů kolem smuty ukázal jako velmi prozíravý.

Od počátku 17. století se však ruští panovníci snažili prosadit na úkor církve dominantní postavení a formulovat ruské identifikační myšlení v podobě říšského patriotismu. Prokázáním schopností udržet a mimořádně upevnit konkurenceschopnost ruského státu výhradně světskou mocí (při zachování víry ale ukázání na nepotřebnost církve) dokázal Petr Veliký a po něm i jeho následovníci profiloval patriotismus ruského impéria tak, aby se primárně opíral o samoděržaví a vědomí náležitosti k velkému

celku (impériu) označováno někdy jako říšské myšlení. Pravoslaví, nikoli však církve, přitom sehrávalo mimořádně významnou podpůrnou roli.

Se zřetelnou identifikací se v této době můžeme setkat výhradně u privilegovaných vrstev. Již v 17. století sice lze identifikovat nábožensky zaměřené nacionální cítění širších mas. Ruský národ však představovala především šlechta. Jednalo se především o *Golicyny, Trubecké, Dolgoruké*. Zásahem Petra Velikého se ovšem postavení rodové ruské šlechty změnilo. Stejně jako stát se měnili jeho úředníci. Rusko se stalo impériem, Rus se změnila v Rossiju. Do čela ruského státu se stále častěji dostávala na dosavadní místa vyhrazená ruské šlechtě šlechta ruského impéria. Münnichové, Bironové, Ostermannové neprosazovali německý prvek, jak se občas v historiografii tvrdilo, ale prvek impéria, jehož součástí byla rovněž oblast Pobaltí apod. Tato šlechta ovšem svými kontakty s vyspělejším západním světem vnášela do národní identity nové vzdělanostní prvky.

V polovině 18. století se objevily první stopy kulturně jazykového národního vědomí vzdělané šlechty. To má zřetelnou kontinuitu na počátku 19. století, kde se vlivem vstupu Ruska do válek s Napoleonem rozšiřuje vědomí kulturně jazykově identity mezi širší vrstvy ruské společnosti. Kořeny tohoto nacionalismu zůstávají stejně jako proto-nacionalismu – patriotismus, xenofobie a nábožensko-státní cítění přínašlosti ke Svaté Rusi. Působí přitom jako vědomí příslušnosti k velkému a mocnému kolektivu, k jistotě, která zajišťuje státní a náboženské bezpečí. V tomto směru je ruský nacionalismus dobrovolně nebo v důsledku násilí přijímán i některými etniky, která vstupují do sestavy ruského impéria, resp. se mu podřizují.

Ruský nacionalismus se neprojevoval jako kopie středo a západoevropského modelu! Ruský nacionalismus strádal i v 19. století svou nevyjasněností. Uvědomoval si, že musí akcentovat ruské etnikum. Současně však zejména střední vrstvy chápaly nutnost změn a hledaly je v národní orientaci – v historických kořenech jazyka, dějin, kultury. Obě krajní alternativy – slavjanofilové a zapadníci hledaly obecný diskurs. Protože jej nenacházely, překračovaly hranice a hledaly nacionální identifikaci v širší rovině. To pak vyvolávalo diskuse o vztahu Ruska k Evropě a naopak.

11. Umění v ruském impériu 18. století

Osmnácté století, především doba vlády cara-imperátora Petra I., sehrálo v ruských dějinách velmi důležitou roli. Rusko se změnilo v největší a navíc mnohonárodnostní stát na světě a zařadilo se mezi nejvýznamnější evropské velmoci. Intenzivní přejímání hospodářských, vojenských ale i kulturních zkušeností ze Západu při respektování stěžejních ruských kulturně civilizačních tradic urychlilo přechod Ruska k modernímu byrokracii řízenému státu. Státní administrativa nahradila dosavadní výsostné postavení hierarchie ruské pravoslavné církve. A také se tak se státní administrativou naklá-

dalo: stala se všemocnou, domněle neomylnou a všude přítomnou. Církev svoje postavení ovšem zcela neztratila. Musela se však podřídit diktátu státní moci projevujícímu se dohledem státních orgánů nad její světskou (zejména hospodářskou) i duchovní činností. Neplatilo to jen na celostátní úrovni, tedy v plnění role Posvátného synodu, ale i úrovní nižší správy, zejména guberniální a újezdni.

Podřízení ruské pravoslavné církve státní moci ani zdaleka neznamenalo oslabení role pravoslavné víry. Vyznání zůstalo všude přítomné. Zejména lidová zbožnost byla i nadále plně respektována a podporována. Všichni ruští panovníci 18. století byli hluboce věřící. I cizinci na trůně, jako byla Kateřina II., se skláněli před silou pravoslavného vyznání. V jejich případech tedy nešlo jen o formální konverzi od původního katolického či protestantského vyznání k pravoslaví.

Všeobecný rozvoj, který ruské 18. století provázel, změnil všechny oblasti lidského života včetně umění. Změny byly natolik výrazné, že se často hovoří, jak jsme již uvedli v úvodu této práce, o přelomu. Ten byl tak zásadní, že rozdělil ruské umění (stejně jako celé ruské dějiny) na dvě části: na staroruské, vznikající v období mezi 10. a 17. stoletím, a na novodobé umění, datující se od počátku 18. století, resp. politických, společenských a šíře kulturně civilizačních změn Petra Velikého. Nicméně ani před koncem 17. století nebylo ruské umění mrtvé. I tehdy vznikala hodnotná umělecká díla. Nicméně vláda Petra I. a její reformy byly natolik zásadní, že se ruské umění ocitlo v první polovině 18. století v podstatě na prahu svého nového vývoje. Zatímco Evropa měla již tak slavné umělce jako byli Rembrant van Rijn (1606–1669) či François Villon (1429/1431–1463), Rusko si muselo na svoje velikány a jejich vrcholná díla ještě nějakou dobu počkat.

Sledujeme-li celou šíři umění, pak lze konstatovat, že nejvíce byla tato změna patrná ve výtvarném umění a v architektuře. To proto, že se v nich nejzřetelněji projevovala skutečnost, že do této doby byla tato umělecká odvětví záležitostí převážně církevní, kdežto nově v nich převládly (byť i nikoli naráz, ale postupně) světské prvky.

Počátky moderního umění spočívají v Rusku již v době vlády prvních Romanovců, tedy v 17. století. Jak jsme již viděli výše, právě tehdy se Rusko začalo otvírat Západu a postupně vstřebávat i některé umělecké prostředky typické pro tehdejší evropskou tvorbu. Příkladem může být ikona svatého Borise a Gleba na rogožském hřbitově, na jejímž pozadí se objevuje reálně pojatá krajina připomínající soudobou nizozemskou výtvarnou produkci.

Nelze ponechat bez povšimnutí, že se na těchto změnách podílely proměny v ruské společnosti, zejména změny dvorského a šlechtického života ve smyslu jeho zesvětštění. Nový život ruského dvora a ruské aristokracie byl nákladnější. Snaha o porovnávání se se západem a současně podtržení vlastní výjimečnosti vedly k touze po náležité reprezentaci. Ve výtvarném umění se tato skutečnost projevila zejména zájmem o rodové portréty a o portréty významných osobností ruské minulosti i současnosti. Protože domácí malíři nebyli schopni těmto požadavkům náležitě vyhovět, objevili se v Rusku

od poloviny 17. století první cizozemští umělci z Evropy. Jejich díla měla vliv na domácí prostředí, kde posilovala tendence k realismu a profánnímu charakteru umění. Tradiční ikony postupně získávaly nové kvality, které však rozhodně nebyly všeobecně přijímány. Například patriarcha Nikon se proti realismu v ikonomalbě velmi důrazně stavěl a kritizoval odklon od tradic a přílišnou smyslnost takových děl. Mnozí ruští malíři však nový způsob své práce hájili a vzhledem k potřebám šlechty a přitažlivosti realistické tvorby pro samotné tvůrce se jejich počet neustále zvyšoval.

Vzhledem k naprosté dominanci ikon v ruském náboženském a kulturním životě nepřekvapí, že první snahy o realistické portréty byly ještě dlouho pod silným vlivem tradiční ikonomalby. Vynikajícím příkladem těchto přechodných, tzv. portrétních ikon je portrét šaška na dvoře Petra Velikého od nepříliš známého výtvarníka Jakova F. Turgeněva (?) z přelomu 17. a 18. století. Mělké pozadí, absence jakékoli vzdušné a světelné atmosféry kolem portrétovaného, intenzivní a jednoduché barevné tóny, to vše je v tomto portrétu přejato z tradičních ikon. Moderní je oproti tomu naturalismus obličeje portrétovaného muže. Velký nos a zapadlé oči z něj činí skutečně živou a mimořádně sugestivní osobnost.¹⁵⁰

Ačkoli vývoj směřoval ke stále dokonaleji zachycené realitě, je nutné si uvědomit, že vliv ikon byl v 17. století stále ještě velice silný a tvorbu především těch méně zdatných umělců ovlivňoval ještě několik dalších desetiletí. Současně také platí, že nástupem realistické malby spojené s Petrovou vládou v žádném případě nezanikl žánr tradičních náboženských ikon, kde se moderní prvky exportované z Evropy téměř neprojevíly. Zvláště to platí pro ikony vznikající mimo hlavní kulturní metropole.¹⁵¹

Nesmírně důležitým krokem, který ruské umění definitivně nasměroval k modernosti v evropském slova smyslu, byla až vláda Petra Velikého, který neotevřel pověstné „okno“ do Evropy pouze v případě hospodářství a vojenství, ale také v oblasti společenské a kulturní. Centrem nových uměleckých ambicí cara i mnoha ruských umělců se stal Sankt Petěrburg. Tamní dvorské prostředí bylo velmi příhodné pro rozmach umění, především pro rozvoj portrétní malby, která se v návaznosti na svůj rozvoj v 17. století stala nejvýznamnějším malířským žánrem v Rusku 18. století.

Petr Veliký si díky své zahraniční cestě uvědomoval nedostatečné schopnosti domácích tvůrců a rozhodl se proto umělecké poměry v Rusku zlepšit. Zvolil k tomu dva rozličné postupy. Předně do Ruska povolal zkušené evropské umělce, kteří měli zprostředkovat moderní západní tvorbu svým ruským kolegům. Vydal proto v roce 1702 manifest, kterým zval do Ruska umělce z Evropy pod příslibem nejrůznějších privilegií. Naprostá většina nově přichozích umělců však pocházela ze severoevropských dvorů. Práce těchto umělců neměla valnou uměleckou kvalitu, nicméně pro úkol šíření prvků

150 *Dejiny ruského umenia*. Od začiatkov po súčasnosť. Bratislava 1977, s. 136.

151 Savelij V. JAMŠČIKOV – Jelena I. SMIRNOVA, *Old Russian painting*. Latest discoveries. Leningrad 1974, s. 49–60.

evropské tvorby dostačovala.¹⁵² Petrovi však přišly dosavadní změny jen velmi pomalé, a proto začal od roku 1715 přes prostředníky jednat s umělci z pařížského královského dvora. Při své návštěvě Paříže roku 1717 se pak osobně pokusil některé z nich získat pro práci v Rusku. Ačkoli mnozí významní umělci odmítli, někteří se do Ruska přeci jen vypravili, například francouzský architekt Jean-Baptiste Alexandre Le Blond (1679–1719), který se stal vrchním stavitelem Sankt Petěrburku, nebo francouzský portrétista Louis Caravaque, který v Rusku působil až do své smrti v roce 1752.¹⁵³

Druhou cestou, jak v Rusku prosadit umění, které by obstálo ve srovnání s evropskou konkurencí, bylo vyslání mladých ruských umělců do nejvýznamnějších uměleckých center tehdejší Evropy, aby si osvojili nejmodernější umělecké postupy. Po návratu do Ruska pak mohli tvořit pro domácí klientelu obrazy, které odpovídaly soudobé tvorbě na kontinentu. Nejvýznamnější z těchto umělců byli Ivan N. Nikitin (1690–1742) poslaný do Itálie a Andrej M. Matvejev (1701–1739), který se vypravil do Holandska.¹⁵⁴

Nikitin byl mimořádný zejména tím, jak věrně zachytil cara Petra Prvního. Toto dílo bývá mezi portréty cara Petra oceňováno jako nejhlubší ztvárnění reality, navíc zachycující vnitřní sílu, nezlomnou vůli, ale i složitý duševní vývoj panovníka. Matvejev pracoval především na nástěnných malbách v palácích, kostelech a dalších budovách. Z dochovaných děl je nejvýraznější jeho *Autoportrét s manželkou*, který svým ztvárněním ale i využitím šerosvitu ukazuje na vliv holandských mistrů (obecně byly holandské vzory hojně v Rusku napodobovány, což se projevilo zejména při stavbě Sankt Petěrburku v mnohém vycházející právě ze střízlivého holandského stylu).

Evropská zkušenost oběma portrétistům prospěla, osvojili si moderní umělecké prostředky, přesto však neztratili svoji osobitost.¹⁵⁵ Rané obrazy Ivana Nikitina (například portréty Petra I. a jeho manželky Kateřiny z roku 1717) jsou ještě silně poznamenány přechodem z ruského středověkého malířství k moderním západním formám. Přesto už tato první díla dokázala přes maximální úspornost a určitou neobratnost zachytit výraznou individualitu portrétovaných osob.¹⁵⁶ Po návratu z Itálie roku 1720 jeho tvorba dosáhla vrcholu, kdy je možné bez větších výhrad hovořit o plnohodnotné barokní malbě. Jeho obrazy z dvacátých let nepostrádají dramatický šerosvit, pozoruhodnou realističnost, ale také schopnost proniknout hluboko do psychologie modelu. I díky těmto kvalitám se stal dvorním malířem Petra Velikého. Petrův oválný portrét, který Nikitin vytvořil, bývá považován za nejvyšší portrét tohoto panovníka. Dalšími vrcholy Nikitinovy tvorby jsou portréty ukrajinského hetmana a kancléře Golovkina. Pozoruhodný je také obraz Petra

152 Tamtéž.

153 Tamtéž.

154 N. G. MAŠKOVCEV – N. N. VORONIN, *Dejiny ruského umenia*, s. 137.

155 N. N. NOVOUSPENSKIJ, *Paintings from Russian Museum Collection*. Leningrad 1975, s. 7.

156 N. N. NOVOUSPENSKIJ, *The Russian Museum*, s. 4.

Velikého na smrtelné posteli, který je proveden na svoji dobu neobyčejně uvolněným, dalo by se říci až skicovitým rukopisem. Nikitinova kariéra však byla násilím přerušena, když byl krátce po Petrově smrti zatčen a několik let vězněn mimo Sankt Petěrburk. Roku 1741 mu sice byla udělena milost, ale při návratu do hlavního města zemřel.

Ve třicátých letech 18. století se tak stal hlavním ruským malířem Nikitinův mladší druh Andrej Matvejev, jehož obrazů se však mnoho nedochovalo. Nejvýznamnější z nich je jeho autoportrét s manželkou. Ačkoli Matvejev nedosáhl tak dokonalé techniky jako Nikitin, výborně vyjádřil hluboký cit mezi oběma manželi, čímž celý obraz získal jedinečnou lyrickou atmosféru, která u Nikitinova díla scházela.¹⁵⁷ Díky činnosti Nikitina a Matvejeva byla ruská umělecká půda plně připravena na příchod další generace vynikajících umělců, v naprosté většině případů opět portrétistů, kteří tvořili ve druhé polovině 18. století.

Prvním z nich byl Dimitrij G. Levickij (1735–1822), petrohradský malíř pocházející z Ukrajiny. Levickij se stal nejvěhlasnějším ruským portrétistou své doby. Na rozdíl od svých předchůdců pracoval dokonalejší technikou, například využíval mnohem bohatší škálu barev a rovněž u něj nenalezneme do té doby běžně se vyskytující velké plochy malované jediným barevným tónem. Díky své práci se světlem a barvami dokázal plastičtěji modelovat prostor a objem postav. Také věnoval daleko větší pozornost detailům, při jejichž zobrazování dosáhl kvalit srovnatelných s největšími nizozemskými mistry. Zcela výjimečná pak byla jeho schopnost zachytit strukturu zobrazovaných materiálů, především honosných šlechtických kostýmů.¹⁵⁸ Dalším prvkem, který Levickij sdílel se svými nejvýznamnějšími vrstevníky a který jejich díla učinil neobyčejně přitažlivá i pro dnešního diváka, je vystižení rozporu mezi blyštivou nádherou petrohradského dvora a vnitřní psychologií portrétovaných postav. Levického výjimečnost spočívá právě v tom, že nezobrazoval dokonale pouze drahocenné látky a zlaté ozdoby, ale také niterné emoce a charakter svých modelů. Jeho význam je někdy srovnáván s postavením vlámského malíře Anthonise van Dycka (1599–1641).¹⁵⁹ Ze slohového hlediska je nutné připomenout, že právě s činností Levického a celé jeho generace souvisí nástup rokoka v Rusku, především pak rokokového portrétu. Mezi Levického nejvyšší díla patří portrét Kateřiny II., podobizna architekta Alexandra F. Kokorinova (1726–1772) autora budovy Akademie výtvarných umění, a cyklus sedmi portrétů chovank Smolného institutu. Zajímavostí je portrét francouzského osvícenského filozofa a spisovatele Denise Diderota (1713–1784), který Levickij namaloval během učenova pobytu v Sankt Petěrburku v roce 1773. Právě na něm je možné plně demonstrovat Levického schopnost ponořit

157 N. G. MAŠKOVCEV – N. N. Voronin, *Dejiny ruského umenia*, s. 137.

158 Nina BARABANOVA – Lev MOČALOV, *The female portrait in russian art*, New York 2006, s. 16.

159 G. H. HAMILTON, *The art and architecture of Russia*, s. 349.

se do hlubin svého modelu. Diderot je zobrazen velmi naturalisticky, přesto z něj ale vyzařuje mimořádná duševní síla.¹⁶⁰

Dalším z trojice největších portrétistů Ruska druhé poloviny 18. století byl Fjodor Rokotov (1735–1808). Ve schopnosti vystihnout niterný život portrétovaného a zároveň si dokonale osvojit technickou stránku malby se vyrovnal Levickému. Vrcholu své tvorby dosáhl mezi šedesátými a osmdesátými léty 18. století, kdy pobýval v Moskvě. Práce mimo centrum říše mu umožnila vytvořit si osobitější styl, který kladl větší důraz na intimní atmosféru obrazu a delikátnější zacházení s barvami.¹⁶¹ Nejcharakterističtějším prvkem jeho obrazů je lyrická oduševnělost, která se projevila například na jeho nejznámějším portrétu Alexandry P. Strujské (1754–1840), druhé manželky významného ruského básníka, kritika a vydavatele druhé poloviny 18. století Nikolaje Je. Strujského (1749–1796). Kromě toho Rokotov namaloval portréty řady dalších šlechticů a šlechtičen a také několik zdařilých podobizen carevny Kateřiny Druhé.

Vladimir L. Borovikovskij (1757–1825) byl o generaci mladší než Levickij a Rokotov. Stejně jako oni ale vycházel z rokoka, což se projevilo především v jeho portrétech menšího formátu. Nejprve studoval v Sankt Petěrburku u Levického a teprve postupně se osamostatňoval. Podstatou jeho portrétního díla byly „*melancholické a výrazně slovanské typy*“.¹⁶² Tesknost jeho postav ještě podtrhovala lyrická krajina v pozadí, která byla charakteristickým znakem Borovikovského tvorby. Soustředil se na portréty ruské urozené společnosti včetně širší carské rodiny [např. podobizna dcery cara-imperátora Pavla I., velkokněžny Jeleny Pavlovny (1783–1803) pocházející z devadesátých let 18. století]. I když bylo Borovikovského dílo ke konci jeho života ovlivněno Davidovým neoklasicismem, byl to právě on, skrze jehož tvorbu se rokoková elegance ruského dvora poloviny 18. století dočkala za vlády Alexandra I. své poslední hluboké reflexe.¹⁶³

Právě na sklonku Borovikovského života se však začala projevovat nevyhnutelná změna vkusu. Napoleonské války v Rusku, stejně jako všude v Evropě, posílily národní cítění, zájem o vlastní slavnou minulost a tím také přispěly k formování romantismu. Hrdinské činy z ruské historie se v té době staly běžným námětem, nicméně základy zájmu o ruskou minulost byly položeny už v 18. století. Stalo se tak především díky založení Akademie výtvarných umění, která se po vzoru svých evropských předchůdkyň soustředila na historickou malbu jako na nejvyšší malířský žánr. Klíčovou roli přitom sehrál nejvýznamnější představitel ruského akademického umění 18. století Anton P. Losenko (1737–1773). Losenko, který se po studiu na Akademii výtvarných umění vypravil do Paříže, kde se seznámil s vynikajícími pracemi italského malíře a architekta Raffaela Santiho (1483–1520) a francouzského malíře Nicolase Poussina (1594–1665).

160 N. G. MAŠKOVCEV – N. N. VORONIN, *Dejiny ruského umenia*, s. 162.

161 G. H. HAMILTON, *The art and architecture of Russia*, s. 345.

162 Tamtéž, s. 351.

163 Tamtéž, s. 352.

V Rusku se pak stal průkopníkem klasicismu. Kateřině II., která se o evropskou kulturu zajímala, tento nový styl vyhovoval. Losenko namaloval řadu historických maleb, většinou z antické historie či mytologie, nicméně i v těchto klasických námětech se objevují postavy s typicky ruskými rysy.¹⁶⁴ Vrcholem jeho tvorby se však stal obraz Vladimír a Rogneda z roku 1770. Jednalo se totiž o první moderní dílo zpracovávající téma z ruské historie.¹⁶⁵

Posledním malířským žánrem, který se v Rusku prosadil až na samém konci 18. století, byla krajinomalba. Hned první tři malíři tohoto zaměření dosáhli vynikajících výsledků. Fjodor M. Matvejev (1758–1826) a o generaci mladší Silvestr F. Ščedrin (1791–1830) se vypravili do Itálie, kde se seznámili s klasicistními krajinami francouzského malíře Nicolase Poussina a jeho krajana, malíře a grafika Clauda Lorraina (1600–1682), které jejich tvorbu natrvalo ovlivnily. Stejně jako tito slavní předchůdci z Francie se i Matvejev se Ščedrinem natrvalo usadili na Apeninském poloostrově a do Ruska se už nevrátili. Oba však s ruskou Akademií výtvarných umění udržovali písemný kontakt a mnohé jejich obrazy byly do ruských sbírek dodatečně zakoupeny. Díky tehdejší zálibě v Itálii navíc se svými italskými krajinami a pohledy na antické památky dosáhli celoevropského věhlasu. Poněkud jiný byl osud Fjodora Ja. Alexejeva (1753/4–1824). Stejně jako Matvejev a Ščedrin se i on vypravil do Itálie, kde jej nejvíce zaujaly Benátky a tehdy populární vedutista Giovanni Canal zvaný Canaletto (1697–1768). Alexejev se na rozdíl od výše zmíněných malířů vrátil zpět do Ruska, kde se proslavil svými pohledy na Sankt Petěrburg a Moskvu. Pro jeho obrazy je typický lehký stříbřitý tón, technické dokonalosti srovnatelné s jeho benátskými vzory však dosáhnout nedokázal.¹⁶⁶

Podtrhněme znovu, že se car Petr pokusil rovněž reorganizovat výchovu mladých umělců v Rusku. Státní dílnu, ve které se tvořily ikony, nechal roku 1711 přestěhovat z Moskvy do Sankt Petěrburgu a roku 1718 vyzval kupce, aby své syny dali vyškolit na umělce. Protože dosavadní nejvýznamnější vzdělávací instituce pro budoucí umělce (Tiskařský úřad v Petrohradě), kde se učilo kresbě a grafice, byl příliš zastaralý, zamýšlel Petr zřídit plnohodnotnou Akademii výtvarných umění. Tyto plány ovšem překazila Petrova smrt.¹⁶⁷

Petrovi nástupci projevili vůči umění ještě větší porozumění a svou činností Petrovy reformy dovršili. Carevna Jelizaveta roku 1757 v Petrohradě založila Akademii výtvarných umění, kterou Kateřina II. v roce 1764 obdařila významnými privilegii s přáním, aby byl až tento rok považován za klíčový při vzniku této umělecké instituce, čímž by její jméno bylo na věky spojeno s tímto důležitým aktem.¹⁶⁸ Vláda obou careven byla pro

164 N. N. NOVOUSPENSKIJ, *The Russian Museum*, s. 6.

165 G. H. HAMILTON, *The art and architecture of Russia*, s. 347.

166 N. N. NOVOUSPENSKIJ, *The Russian Museum*, s. 5., Týž, *Paintings from Russian Museum Collection*, s. 8.

167 G. H. HAMILTON, *The art and architecture of Russia*, s. 344.

168 *Dejiny ruského umenia*, s. 159; dále srov. http://www.oxfordartonline.com/subscriber/article/opr/t118/e2311?q=russian+art&search=quick&pos=1&_start=1#firsthit. Staženo 15. 11. 2013.

vývoj umění v Rusku skutečně důležitá. Zatímco Petr Veliký se zasloužil především o pronikání prvků moderního evropského umění do Ruska, za Jelizavety a Kateřiny už můžeme mluvit o ruském umění jako o jedné z mnoha národních odnoží evropských uměleckých slohů. Především se jednalo o ruskou podobu rokoka a klasicismu.

Kdežto na počátku 18. století měli v Rusku velmi silný vliv severoevropští, zvláště pak němečtí tvůrci [například Petrův první portrétista Gottfried Danhauer (1680–1737), rokokový malíř, jehož obraz *Car Petr I. v bitvě u Poltavy* se stal světoznámým], postupně je v následujících letech překonala italská a francouzská výtvarná kultura. Podíl na tom měl už Petr Veliký, který se zajímal o umění v Itálii a Francii a zval odtud umělce. Nicméně hlavní zásluha připadá až vkusu careven Jelizavety I. a Kateřiny Druhé. Právě za nich v Rusku působili mnozí cizí tvůrci, kteří přinesli aktuální evropské trendy. Nejvýznamnějšími umělci byli italští barokní malíři v ruských službách Pietro Rotari (1707–1762) a Stefano Torelli (1712–1784). Oba přinesli jemný rokokový styl, který dobře vyhovoval tehdejší dvorské eleganci.¹⁶⁹

Akademie výtvarných umění, která byla po řadu desetiletí jedinou oficiální institucí, jež vychovávala ruské umělce, měla silně ideologický ráz. Snažila se totiž umělcům vštepovat vlastenectví a občanské ctnosti, které měly být v jejich vlastní tvorbě obsaženy. Stejně jako na všech evropských akademiích i na té ruské dominoval klasicismus. Ve výuce se to projevilo důrazem na kresbu, kopírování antických památek, používání jasně a přehledně kompozice a umírněné využívání barev. Velký vliv na tom měl významný ruský politik druhé poloviny 18. století Ivan I. Šuvalov, obdivovatel klasicismu, sběratel evropského umění a jedna z klíčových osob při založení Akademie výtvarných umění, jejímž prvním ředitelem se také stal. Klasicistní linie byla umocněna spoluprací s francouzským klasicistním sochařem Nicolasem Francoisem Gillem (1712–1791), který se na budování Akademie výtvarných umění podílel četnými radami.¹⁷⁰

Díky Akademii výtvarných umění se v Rusku vedle portrétů začal rozvíjet nový umělecký žánr – historická malba. Kromě klasických a biblických témat se tehdy objevily první náměty převzaté z ruské historie. Zájem o národní minulost se ještě zvýšil na počátku 19. století v souvislosti s napoleonskými válkami, což už ale souviselo s prosazujícím se romantismem. Jako poslední nový žánr se na samém konci 18. století objevila rovněž krajinomalba, která byla výrazně ovlivněna klasickým italským krajinářstvím. V následujících dvou kapitolách se pokusím přiblížit nejvýznamnější domácí umělce, kteří v Rusku během 18. století působili. Na jejich tvorbě bude velmi dobře patrné, jak velkým vývojem ruské umění v této době prošlo.

Zásadní změnou, kterou do umění vnesla doba vlády Petra I., byla především skutečnost, že ve výtvarném umění, stejně jako v architektuře, které byly do této doby výsadou církve, začaly od počátku 18. století převládat světské prvky. Překonány byly i snahy

169 Srov. G. H. HAMILTON, *The art and architecture of Russia*, s. 344.

170 Srov. tamtéž, s. 345.

ruské pravoslavné církve bránit pronikání novot. Např. to, když patriarcha Nikon se ve druhé polovině 17. století snažil učinit pro stavbu kostelů závazným tradiční kupolovitý (nejlépe pětikupolovitý) typ.

Středověké církevní meze byly překonány i co do motivů a umění se nově odvíjelo jako ryze světské, uspokojující všechny potřeby stále náročnější postátňované (zbyrokratizované), sekularizované společnosti. Změny se týkaly i škály výtvarně uměleckých odvětví výtvarného umění. Do Ruska totiž pronikla odvětví, se kterými se mohli lidé již běžně setkávat na Západě.

Středem ruského uměleckého dění byla téměř do poloviny 19. století architektura, která od počátku 18. století začala využívat dokonalejších stavebních metod. Její rozvoj urychlila především stavba nového sídelního města a v něm výstavba veřejných budov. Nový životní styl ruské aristokracie spojený s jejím přesouváním se do měst si vynutil budování paláců, někdy i celých městských čtvrtí.

K dalšímu mohutnému rozmachu, a tentokrát nejen v architektuře, ale prakticky ve všech společenských i kulturních oblastech došlo od přelomu čtyřicátých a padesátých let 18. století. Tento vývoj pak vrcholil v polovině 18. století i institucionálně - založením Moskevské univerzity, Národního divadla a Akademie výtvarných umění. V tomto období také začaly působit mnohé další významné osobnosti ruské kultury, v čele s již zmíněným vědcem Michailem Lomonosovem. Byla to doba, kdy měla pro vzdělání a spolupráci ruských umělců velký význam tzv. komanda, malířská nebo stavební. Jednalo se v podstatě o učňovské dílny, kde žáci spojovali své teoretické studium s praktickou prací. V polovině 18. století bylo pro výchovu ruských architektů významné především moskevské Stavitelské komando. Ostatně Moskva byla v 18. století stále ještě největším ruským městem. V předchozích staletích byla v duchu ruské tradice vystavěna téměř bez výhrady ze dřeva. Dokonce i chodníky byly dřevěné. Někdy bylo dřevo dekorované - vyřezávané nebo malované, okna, verandy a štíty bývaly natřeny jasnými barvami. Co oku lahodilo, to ale nebylo praktické. Dřevěné Moskvě totiž hrozily mohutné požáry. Zejména v zimě, kdy i jediná jiskra, která vylétla z kamen, mohla rozpoutat skutečné peklo.¹⁷¹

V Rusku 18. století se úspěšně nejen výše ukázaná jednotlivá odvětví výtvarného umění. Upozorněme např. na rytiny, na nichž převládaly bojové náměty a pohledy na města. Umění tím reflektovalo nejvýznamnější události pro tehdejší Rusko - války s Osmanskou říší a Švédskem a výstavba Sankt Petěrburku. Mezi nejznámější rytce prvních desetiletí 18. století patřil Alexej F. Zubov (1682-1741), který na svých rytinách zachytil mj. imperátorku Kateřinu II. nebo detailní pohled na Sankt Petěrburk, a to nejen výstavbu tohoto města, ale i jeho pozdější rušný život. Pozoruhodné nepochybně je, že jeho rytiny jsou sice jednoduché, ale zato velmi přesné. Jeho krédem prý byla pravdivost.¹⁷²

171 Srov. *Paměti carevny Kateřiny II.* Praha 1993, s. 123-125.

172 Srov. Michail S. LEBEDJANSKIJ, *Gravjor petrovskou epochi Aleksej Zubov.* Moskva 1973.

Neméně významným uměleckým směrem Ruska 18. století byla plastika, která byla ve staroruském umění využívána pouze jako doplněk k architektuře či k užitkovým předmětům. Nyní se stala samostatnou výtvarnou složkou. Nejvýznamnějším sochařem prvních desetiletí 18. století byl původem Ital Carlo Bartolomeo Rastrelli (1675–1744). Mezi jeho nejlepší díla patří sochy a busty zobrazující Petra I., včetně jeho Jezdecké sochy, prvního pomníku carovi Petru I. postaveného v Rusku 18. století.

Nové impulzy, které přineslo 18. století, se výrazně dotkly i široké veřejnosti a s nimi spjatou architekturou. V ní však i nadále dominovala výstavba pro cara a okruh jeho poradců („vyskočků“). Současně s tím byla budována nová města, průmyslové komplexy, společenské a administrativní budovy. Změněnou podobu nabyly i kostely a kláštery, do jejichž architektonické výstavby začaly vlivem postupující sekularizace pronikat světské prvky. Zakládány byly i velké parky a sady, a to nejen na panských sídlech, ale také ve městech a v jejich okolí, většinou se jednalo o pravidelné parky respektující pravidelný geometrický princip, velmi často byly doplňovány pavilony, ermitážemi, umělými jeskyněmi, umělými jezery apod. Velká pozornost se soustředila i na monumenty oslavující vítězství ruských vojsk. Mezi architektky 18. století tohoto zaměření vynikl ukrajinského původu Ivan P. Zarudnyj (1670–1727), který byl všestranně nadaným umělcem.

Z architektonického hlediska je jeho nejvýznamnějším dílem, které zároveň patří i mezi nejlepší díla tohoto období, kostel archanděla Gabriela v Moskvě neboli tzv. Menšikovova věž, která vznikla v prvních letech 18. století podle přání Alexandra Menšikova na jeho pozemcích. Tato stavba se stala vzorem pro jiné stavby. Např. jeho kupole zakončená ostrým hrotem se později objevila na řadě staveb, zejména v Sankt Petěrburku.

V souvislosti s výstavbou Sankt Petěrburku byla do Ruska pozvána řada významných architektů tohoto zaměření ze zahraničí. Velmi bohaté bylo působení švýcarského architekta Domenica Trezziniho (1670–1734), jehož architektonická činnost je spojována především s Petropavlovskou pevností. Pod vedením Trezziniho byla od roku 1706 přestavována původní pískitá pevnost do kamenné podoby. Později Trezzini přestavěl celé hradby, stěny obrácené k Něvě dal obložit žulou. Tato pevnost byla na petropavlovskou přejmenována po založení chrámu svatého Petra a Pavla uvnitř této pevnosti. Chrám byl dokončen roku 1712 na místě původního dřevěného chrámu. Trezzini v tomto případě nedodržel do té doby užívaný byzantský styl, v jehož duchu se do té doby stavěly chrámy na Rusi – širokou kupoli s křížem vystřídal zakončení věže ostrým štíhlým hrotem, součástí zvonice je i orloj, který byl dovezen z Holandska v roce 1720. Poznámku si zaslouží skutečnost, že chrám svatého Petra a Pavla v Sankt Petěrburku nikdy neplnil funkce běžného chrámu, byl výhradně určen pro oslavu carů a careven či významných knížat, kteří zde také byli pochovááni, mj. je zde pohřben i Petr I. na místě, které si sám vybral. Jednou z největších Trezziniho staveb je budova Dvanácti kolegií (dnešní sankt petěrburgská univerzita), která ve své době představovala zcela nový typ administrativní budovy.

Se Sankt Petěrburkem souvisí také činnost dalšího významného architekta neruského původu, kterým byl Francesco Bartolomeo Rastrelli. Jednalo se o syna známého sochaře Carla Rastrelliho. Bartolomeo Rastrelli se podílel mj. na přestavbě Petrodvorce, z něhož učinil nejkrásnější barokní areál v Rusku a, možná, i v Evropě. Petrodvorce se nacházejí poblíž Sankt Petěrburku. Jsou jedním z nejvýraznějších příkladů reflexe západního umění v Rusku. V podstatě měly představovat ruské Versailles.

Rastrelli na přání carevny Jelizavety Petrovny také vybudoval v Petrohradě klášterní komplex ve Smolném, jehož původní název je odvozen od vaření téru pro ruskou námořní flotilu. Rastrelli dokončil klášterní komplex roku 1748. V jeho areálu stojí arcibiskupský palác a ústav pro výchovu šlechtických dívek, kde měli na počátku 20. století svoje sídlo bolševici a kde také mezi říjnem 1917 a březnem 1918 pracovala rada lidových komisařů (revoluční vláda) v čele s Vladimírem I. Leninem (1870–1924).

Ruské sochařství se nacházelo v daleko obtížnějším postavení než malířství. Až do vlády Petra Velikého hrálo jen velmi malou roli, protože církve vytváření trojrozměrných děl neschvalovala. Drobné lidové výtvořky, které se dochovaly, navíc svědčí o silném vlivu severoněmeckého pozdního baroka, takže o specifickém ruském umění zde nelze příliš hovořit. Ruský charakter měly pouze některé ploché reliéfy, které se inspirovaly ikonami.¹⁷³ Petr tak na počátku 18. století nemohl ruské sochařství přetvořit a „zmodernizovat“, jako se o to snažil v případě malířství, ale musel jej od základů vybudovat. Osvojit si sochařskou techniku je však daleko složitější, než se naučit malovat, což se podepsalo na dosažených výsledcích. Až do poloviny 18. století se neobjevil žádný skutečně významný ruský sochař. První moderní sochařská díla v Rusku tak pocházela od cizinců, které Petr Veliký do Ruska pozval.

Významnými umělci byli francouzský dekoratér Nicolas Pineau (1684–1754), který vyzdobil pracovnu Petra Velikého v Petěrhofu, a italský sochař Carlo Bartolomeo Rastrelli. Ten vytvořil několik významných bust, například bronzové portréty Petra Velikého a Menšikova. Typická je pro jeho tvorbu hra světla a stínů a antikizující tendence, která plně vyhovovala Petrově imperiální politice.¹⁷⁴ To však byly jediné významnější projevy sochařství, které se v Rusku až do založení Akademie výtvarných umění v padesátých letech 18. století objevily.

Velký vliv na první generaci ruských sochařů měl profesor Akademie výtvarných umění, klasicistní sochař Nicolas Francois Gillet, který ji vštěpoval zásady evropského klasicismu a seznamoval ji s významnými antickými díly. Prvním významným ruským sochařem byl Fedot I. Šubin (1740–1805). Začínal na Akademii pod Gilletovým vedením, poté ale studoval rovněž v Římě a Paříži. Proslavil se především jako portrétista ruské aristokracie. Ačkoli při svém studiu prošel hlavními centry klasicismu v Evropě, jeho dekorativnost je stále spíše rokoková. Nejvýznamnějšími díly byly portrét Kateřiny II., Grigorije Potěmkina či Pavla Prvního. Šubin uměl velmi dobře pracovat s mra-

173 Srov. G. H. HAMILTON, *The art and architecture of Russia*, s. 353.

174 Srov. tamtéž, s. 353–354.

morem a také dokázal zachytit psychologii portrétované osobnosti, kvůli čemuž bývá přirovnáván k mimořádné osobnosti francouzského klasicistního sochaře Jeanu Antoinu Houdonovi (1741–1828).¹⁷⁵ Školou u Gilleta prošel i druhý velký sochař druhé poloviny 18. století – Michail I. Kozlovskij (1753–1802). Stejně jako Šubin navštívil i Kozlovskij Řím a Paříž, na rozdíl od něj si však klasicistní sloh osvojil v daleko čistší podobě. Také svými náměty se od Šubina lišil. Hlavní náplní jeho díla totiž nebyly portréty, ale především drobnější sošky a sousoší s antickou tematikou. Pro jeho tvorbu je typická výrazná linearita, klasicky uměřená kompozice a lyričnost zobrazených výjevů. Do této kategorie spadají jeho nejslavnější díla, kterými jsou například Spící Kupid, Hymén či Alexandr Veliký. Jeho bronzová socha Polykrata ovšem dokazuje, že Kozlovskij zvládl vytvořit i velmi dramatické náměty. Také jeho portréty byly silně ovlivněny antickou kulturou, například jeho podobizna Kateřiny II. jako Minervy. Mimo tuto drobnější tvorbu Kozlovskij vytvořil nejvýznamnější ruský monument té doby – bronzový pomník vojevůdce Alexandra V. Suvorova (1730–1800) v Petrohradě. Podobně významné bylo i jeho pozlacené sousoší Samsona bojujícího se lvem pro fontánu v Petřofu, které však bylo později zničeno (dnes je nahrazeno pozdější replikou).¹⁷⁶ Další ruští sochaři už větších kvalit nedosáhli a nový rozkvět sochařství nastal až po roce 1800 během vlády Alexandra Prvního.¹⁷⁷

Srovnáme-li ruské výtvarné umění 18. století s evropským, pak je nesporné, že v Rusku šlo umění naprosto odlišnou cestou. Všechny klíčové události a ideje, na kterých moderní evropské umění vyrostlo, např. příklon k realismu v pozdním středověku, ideje perspektivy, obdiv k antice, spor o význam kresby a barvy v malířství, v Rusku nikdy neproběhly. Moderní evropské umění bylo do ruského prostředí importováno jako ucelený systém pravidel a tradic. Právě to činí ruské umění a zvláště počátky jeho moderní podoby neobyčejně zajímavé.

Roku 1756 vzniklo v Jaroslavlí první ruské veřejné profesionální divadlo. Brzy poté se objevila šlechtická divadla, v nichž byli herci nevolníci příslušných šlechticů. Takovými divadly se honosili např. senátor a tajný rada, mecenáš ruské vědy a umění Nikolaj P. Šeremetěv (1751–1809) a další významný mecenáš a sběratel ruského umění senátor kníže Nikolaj B. Jusupov (1750–1831). V malířství převládal portrét a velká historická plátna.

Ačkoli ruské umění neprošlo stejným vývojem jako to evropské, během 18. století si dokázalo pozoruhodným způsobem osvojit principy, na kterých moderní evropské umění stojí. Především tvorba první poloviny 18. století dokazuje, že nešlo o jednoduchý proces a že velkou roli sehrálo experimentování a pokusy organicky propojit tradice ruského umění s evropskou realistickou malbou. V ještě složitější pozici se

175 Srov. tamtéž, s. 354–355; srov. též *Dejiny ruského umenia*, s. 165–166; http://www.oxfordartonline.com/subscriber/article/grove/art/T078432?q=shubin&search=quick&pos=1&_start=1#T078432

176 Srov. tamtéž, s. 355; dále srov. *Dejiny ruského umenia*, s. 165–167.

177 Srov. G. H. HAMILTON, *The art and architecture of Russia*, s. 356.

nacházelo sochařství, které na nějaké specificky ruské tradice nemohlo navazovat a muselo rovnou přijmout aktuální (klasicistní) tendence. Na konci století už vznikala vynikající malířská i sochařská díla, která sice odpovídala základním formálním a technickým rysům evropského umění, přesto si však dokázala uchovat svůj osobitý ruský ráz.¹⁷⁸

12. Věda v ruském impériu 18. století

Rozvoj moderní vědy je spjat s myšlenkovým proudem osvícenství. Jím zformulované představy o člověku a společnosti měly hlavní podíl na formování encyklopedistů a vzniku akademie věd. Francouzská akademie věd byla založena roku 1635, obdobná Britská královská společnost v roce 1663, berlínská akademie roku 1711 [berlínská na návrh filozofa a matematika Gottfrieda Wilhelma Leibnitze (1646–1716), který se pak stal jejím prvním prezidentem a radil také Petru Velikému].

Petr I. nechal v Moskvě a Petrohradě zřídit řadu škol a učilišť, která měla prakticistní charakter. Měla především sloužit zdokonalení ruské armády a námořnictva v době války Ruska se Švédskem. Např. v Moskvě v roce 1701 zřídil školu matematických a navigačních věd, roku 1715 Námořní akademii, roku 1706 v Moskvě lékařskou školu, roku 1709 obdobnou lékařskou školu v Petrohradě.

Petr I. ovšem hleděl ve srovnání se svými předchůdci podstatně dále a kromě uvedených praktických věd vytvářel rovněž teoretické základy vědy. Projektem ruské akademie se poprvé začal zabývat po poltavském vítězství roku 1708. Během svých cest do německých zemí v letech 1711, 1712 a 1716 se opakovaně scházel s Leibnitzem a besedoval s ním o šíření věd v Rusku, resp. o osvícenství. Během své cesty do Francie v roce 1717 se zúčastnil zasedání francouzské akademie a byl zvolen za jejího člena. Hlavním Petrovým rádcem při konkretizaci myšlenky zřídit v Petrohradě Akademii byl německý lékař Lavrentij L. Blumentrost, jehož otec, známý lékař Lavrentij Blumentrost přicestoval do Moskvy i s rodinou již roku 1668 (zemřel tam roku 1705). Petr se radil rovněž se známým německým filozofem Christianem Wolfem. Ten sice do Ruska nepřišel, ale Petrovi v lecčems poradil.

Dne 18. ledna 1724 Petr Veliký podepsal zakladatelský statut („ustav“) Sankt Petěr-burské Akademie věd. První organizační zasedání Akademie se uskutečnilo až po Petrově smrti 12. listopadu 1725 a slavnostní zahajovací zasedání 27. prosince 1725. Prezidentem byl jmenován Blumentrost. Roku 1733 byl Blumentrost odvolán do Moskvy (roku 1754 byl jmenován kurátorem moskevské univerzity, která byla oficiálně zřízena o rok později, roku 1755) a řízení Akademie se ujal její dosavadní sekretář Ivan Danilovič Šumacher (1690–1761). Ten pak stál v čele Akademie až do roku 1746, kdy jej vystřídal hrabě Kiril G. Razumovskij. Tento vysoce postavený politický činitel však na prak-

178 Srov. tamtéž, s. 343.

tické vedení neměl čas, a tak ji fakticky vedl historik a knihovník Ivan I. Taubert (1717–1771).

Akademie věd byla založena v Sankt Petěrburku podle návrhu Petra I. potvrzeného Vládnoucím senátem pod oficiálním názvem Akademie věd a umění. Pro umění však v ní mnoho prostoru nebylo, a proto se opakovaně uvažovalo o založení samostatné akademie umění. Jak jsme již viděli, to se stalo v roce 1757 zásluhou Ivana I. Šuvalova. To již na základě carského nařízení z roku 1747 byla původní petrohradská akademie věd a umění přejmenována na Imperátorskou akademii věd a umění. Umění oficiálně z názvu vymizelo až v jejím novém statutu z roku 1803. Pak již šlo „jen“ o Imperátorskou akademii věd, od roku 1836 o Imperátorskou Sankt Petěrburgskou akademii věd, od května 1917 do roku 1925 Ruskou („Rossijskiju“) akademii věd, v letech 1925–1991 Akademií věd SSSR a od roku 1991 znovu Ruskou („Rossijskiju“) akademii věd.

Oficiální otevření Akademie věd se uskutečnilo v Sankt Petěrburku 27. prosince 1725 velkým shromážděním. Původně petrohradskou akademii tvořila tři oddělení (třídy): matematika, astronomie, geografie, navigace a mechanika první třídu; fyzika, anatomie, chemie a botanika druhou třídu a rétorika, starožitnosti, historie a právo třetí třídu. Postupně byly při Akademii věd vybudovány knihovna, muzeum, observatoř, fyzikální kabinet, chemická laboratoř (založená v roce 1748 Lomonosovem), anatomická laboratoř, uměnovědné třídy, dílny a tiskárna. Protože původně byla akademie projektována šířeji než jen badatelská organizace, byly při akademii založeny Akademická univerzita a Akademické gymnázium. Akademická univerzita však nedosáhla úrovně vysoké školy, byla to víceméně příprava pro výuku ruštiny pro ty, kteří v akademii působili a byli neruského původu. Po vzniku skutečné vysoké školy v Moskvě byla její činnost postupně utlumována, až byla roku 1767 zcela zastavena. Přesto nelze její význam podceňovat. Měla praktický význam pro přípravu prvních členů Petrohradské akademie z řad Rusů.

Prvním předsedou Petrohradské akademie věd byl jmenován lékař Lavrentij L. Bljumentrost (1692–1755). Prvními akademiky byli jmenováni roku 1725 členové jiných akademií, zejména berlínské, boloňské a pařížské, kteří byli do Ruska pozváni Petrem Velikým. Např. švýcarský matematik a konstruktér Jakov German (1678–1733) nebo švýcarský fyzik, mechanik a matematik Daniil Bernoulli (1700–1782). Prvním domácím akademikem se stal Lomonosov. V průběhu 18. století Petrohradská akademie přijala za svoje členy 160 zahraničních badatelů. Mezi nimi byli Francois Maria Arouet zvaný Voltaire, Denis Diderot, D’Alembert, Karel Linne (1707–1778) a Benjamin Franklin (1706–1790).

Petrohradská akademie věd nečerpala pouze ze zahraničních zdrojů. Ve druhé polovině 17. století totiž existovala v Kyjevě duchovní akademie, která připravovala svoje absolventy s výtečnými znalostmi latiny, logiky, fyziky a filozofie. Roku 1687 byla v Moskvě zřízena Slovansko-řecko-latinská akademie, která se orientovala na společen-

ské vědy. V průběhu 18. století se stal v ní zřejmý vliv osvícenství. Na této škole mj. od roku 1731 studoval Lomonosov.

Negativní vliv na Akademii měl v letech 1730–1741 Biron a další „vremenščiki“. Klešala dotace a někteří odborníci museli dokonce z Ruska odejít. Jiní zahraniční akademici do té doby působící v Sankt Petěrburku raději dobrovolně přijali nabídku působit v Prusku. Jistou kompenzací byla skutečnost, že i nadále udržovali s Petrohradskou akademií kontakty a že někteří ruští studenti za nimi jezdili na dostudování právě do Pruska.

Od samotného počátku vzniku Akademie věd existoval projekt, jak zaplnit Akademii ruskými studenty. Kromě toho, že to byla vědecká instituce, u ní totiž od počátku existovalo učiliště nahrazující absentující univerzitu. Členové akademie proto současně vyučovali. Většina studentů ovšem přicházela ze Slovansko-řecko-latinské akademie. Mezi ně patřil i Štěpan P. Krašeninnikov (1711–1755), který přišel do Petrohradské akademie v roce 1732. Krašeninnikov se proslavil jako účastník expedice na Sibiř, kterou v roce 1733 vedli německý přírodovědec Iogann G. Gmelin (1709–1755) a německý historik Fjodor I. Miller (1705–1783). Oba v ruských službách pak pobýli na Sibiři deset let, přičemž shromažďovali zeměpisné, historické, přírodovědné i etnografické materiály. Miller v letech 1750–1755 napsal práci „*Opisanije zemli Kamčatki*“ – zásadní práci pro poznání přírodopisu ale i národopisu a historie Kamčatki.

Zásluhou Akademie věd začaly ve druhé polovině 18. století vycházet i popularizující práce a časopisy, od roku 1785 Akademie pořádala i popularizační přednášky. Oproti publikacím, které stále vycházely v cizích jazycích, se přednášky konaly v ruštině.

Nedílnou součástí rozvoje ruské vědy 18. století bylo založení moskevské univerzity. Stalo se tak roku 1755. Současně bylo při univerzitě zřízeno gymnázium, které připravovalo ke vstupu na univerzitu. Od počátku měla univerzita tři fakulty. Filozofická fakulta byla povinná pro všechny studenty, studovala se tři roky. Měla čtyři katedry – filozofie, fyziky, historie a básnictví. Vyučovala se však na ní rovněž matematika, ekonomie a tzv. slovanské vědy. Po absolvování filozofické fakulty bylo možné studovat právo nebo lékařství. Roku 1755 začal vycházet v Petrohradské akademii věd první ruský historický časopis – měsíčník – „*Ježemesjačnyje sočiněnija, k pol'ze i uveseleniju služšačeje*“. Vycházel ale jen do roku 1764. Později jej nahradily *Akademické zprávy* („*Akademičeskije izvestija*“), jejich tematický záběr však byl širší. V sedmdesátých letech 18. století se začala při moskevské univerzitě organizovat Svobodná ruská shromáždění („*Volnoje Rossijskoje sobranije*“). Ta v letech 1774–1783 vydávala dokumenty k ruským dějinám, tzv. „*Opyty trudov*“. Vyšlo jich však pouze šest svazků.

Hlavním vědeckým směřováním Petrohradské akademie byly v 18. století fyzikálně matematické a přírodovědné vědy, do jejichž rozvoje vnesli výrazný vklad M. V. Lomonosov, Ž. N. Děžil, L. Ejler, S. P. Krašeninnikov a I. I. Lepjochin. Stranou pozornosti ovšem, tak jak to odpovídalo obecně světovému zaměření, nestály ani společenské vědy. A v jejich čele historie. Nejvýznamnějšími historiky byli výše zmínění Bajer a Miller.

Zásluhou Akademie se ale v této době zorganizovala i řada vědeckých expedicí studujících území ruského impéria. Významná byla i příprava Atlasu ruského impéria. Akademie vydávala vědeckou, vědecko-populární i uměnovědnou literaturu, udržovala vztahy se zahraničními vědeckými centry.

Na přelomu 18. a 19. století se v souvislosti se vznikem sítě vysokých škol funkce Akademie proměnily. Její činnost se prakticky omezila na bádání. To byl hlavní důvod vzniku nového statutu Petrohradské akademie věd, který byl přijat v roce 1803: vymezil postavení akademie věd jako ústředního vědeckého orgánu země. Nově byla Akademie tvořena jen dvěma odděleními: fyzikálně-matematickým a historicko-filologickým. Akademická univerzita i gymnázium byly zrušeny. K další zásadní změně v chodu Petrohradské akademie došlo za cara – imperátora Mikuláše Prvního. Dle statutu, který schválil v roce 1836, byla vědecká bádání v Akademii podřízena potřebám rozvoje ruského průmyslu.

Ve druhé polovině 18. století ovšem vznikla v Rusku ještě jedna akademie – Ruská („Rossijskaja“) akademie. Byla založena v roce 1783 carevnou Kateřinou II. a její přítelkyní kněžnou Jekaterinou R. Daškovovou. Jejím sídlem byl opět Sankt Petěrburg. Nebyla to ale konkurence Petrohradské akademie, ale její specializační odnož. Byla vytvořena jako centrum pro výuku ruského jazyka a ruské slovesnosti. Opět podle vzoru francouzské akademie. Jejím hlavním dílem a současně i ústředním dílem celého ruského osvícenství se stalo vydávání ruského (rossijského) akademického slovníku.

První předsedkyní Ruské akademie se stala kněžna Daškovová, výkonným sekretářem se stal přírodovědec a lexikograf Ivan I. Lepjochin (1740—1802). První zasedání členů Ruské akademie se uskutečnilo v domě kněžny Daškovové. Tento dům byl o deset let později rozšířen podle projektu Vasilije P. Stasova (1769–1848). Akademie zde pak sídlila až do počátku 19. století. Teprve v letech 1802–1804 pro ni byla postavena samostatná budova na Vasiljevském ostrově. Akademii tvořilo v posledních desítiletích 18. století šedesát členů. Vědecká zasedání se konala každý týden. Roční rozpočet Akademie se pohyboval v rozmezí od šesti do šedesáti tisíců rublů. Ale s výjimkou doby Pavla I., kdy Akademie nebyla státem vůbec dotována.

Jedním z největších činů Ruské akademie bylo zavedení nového písmene – Ě – do azbuky. A to již měsíc a půl od zahájení činnosti akademie. Současně byly zahájeny práce na výše zmíněném slovníku. V letech 1786—1797 Akademie vydávala sborník *Ruské divadlo* („*Rossijskij teatr ili Polnoje sobranije vsech rossijskich tetralnych sočinenij*“). Jeho cílem bylo shromáždit do jednoho celku všechny dosavadní v Rusku vytvořené, tištěné i rukopisné divadelní hry. Vyšlo celkem 43 dílů. Výše zmíněný slovník Ruské akademie byl vydáván v letech 1789—1794. Vyšel v šesti svazcích. Obsahoval 43 257 slov. Práce nad slovníkem byly zahájeny v roce 1783 a trvaly plných jedenáct let. Francouzská akademie potřebovala pro podobný slovník šedesát let — od roku 1634 do roku 1694, kdy již slovník zastaral. Ruský slovník obsahoval elementy etymologického slovníku, slova byla řazena podle kořene, z něhož bylo možné určit, z čeho slovo

pocházelo. Současně byla do slovníku zařazena řada nových slov, např. slov, která do odborné terminologie zařadil Lomonosov. Na shromažďování slov se podílelo třicet pět akademiků a řada dalších významných osobností. Mezi členy Ruské akademie patřili D. I. Fonvizin, G. R. Děržavin, v 19. století pak např. Alexandr S. Puškin (1799–1837) či Alexandr P. Protasov (1724–1796).¹⁷⁹

Nejen zásluhou Akademie věd, ale i působením řady dalších odborných škol se v Rusku 18. století množily technické vynálezy. V letech 1763–1766 např. ruský vynálezce Ivan I. Polzunov (1728–1766) sestrojil v Rusku první parní stroj a první dvouválcový motor na světě. V téže době ruský mechanik a vynálezce Ivan P. Kulibin (1735–1818) postavil tři sta metrů dlouhý jedno obloukový most přes řeku Něvu.

Ve druhé polovině 18. století se profesionalizovala i historická věda. Kořeny profesionalizace ovšem byly starší. Jako její výsledek byla např. za účasti Petra I. vytvořena *Historie severní války* (vydaná ovšem až na konci 18. století) a ve stejné době vznikla práce *Úvaha o příčinách severní války* („*Rassužděnije o pričinach severnoj vojny*“) ruského státníka a diplomata dvora Petra I. Pjotra P. Šafirova (1669–1739). V letech 1720–1750 vydával dvorní historiograf Vasilij N. Tatiščev (1686–1750) pětidílné *Ruské dějiny od nejstarších dob do konce XVI. století* („*Istoriju Rossijskujju s drevnějšich vremen do konca XVI v.*“), polyhistor Michail V. Lomonosov napsal *Nejstarší ruské dějiny do roku 1054* („*Drevnjuju Rossijskujju istoriju do 1054 g.*“). Ve druhé polovině 18. století vydal historik kníže Michail M. Ščerbatov (1733–1790) sedmidílnou „*Istoriju Rossii s drevnějšich vremen*“, ve které byly vyloženy historické události do roku 1610. Na konci 18. století se objevilo třicet dílů historika a dvorního rady Ivana I. Golikova (1735–1801) *Dějanija Petra Velikogo*.

Aktivně se ve druhé polovině 18. století rozvíjela literatura a umění. Mezi nejvýznamnější představitele literatury náleželi Feofan Prokopovič, Dmitrij K. Kantěmir (1673–1723), (satiry), Vasilij K. Tredjakovskij (1703–1768), (teorie poezie, překlady), Michail V. Lomonosov, Alexandr P. Sumarokov (1717–1777), (dramaturgie). Dominujícím uměleckým směrem se i zde stal klasicismus. Jeho největším básníkem byl Gavrila R. Děržavin (1743–1816), opěvující věk Kateřiny II. a jeho velká vojenská vítězství a velkolepý šlechtický životní styl. Zapomenout ovšem nelze ani na básníka a překladatele Vasilije P. Petrova (1736–1799), překladatele Iliady Jermila I. Kostrova (1755–1796), velké dramaturgy Denise I. Fonvizina (1744–1792), Alexandra O. Ablesimova (1742–1783), Vasilije V. Kapnista (1757–1823), Jakova V. Knjažnina (1742–1791), Petra A. Plavilščikova (1760–1812) či Ivana A. Krylova (1769–1844). Na konci 18. století vystřídal v ruském prostředí klasicismus sentimentalismus. Jeho významnými představiteli byli historik Nikolaj M. Karamzin (1766–1826), básník Ivan I. Dmitrijevič (1760–1837) a spisovatel Alexandr N. Radiščev.

¹⁷⁹ Činnost Ruské akademie byla ukončena v roce 1841, kdy část jejich členů přešla do Akademie věd, do jejího oddělení ruského jazyka a slovesnosti.